

A

AA, Charles Menard Adelaide Simon van der, jurist en letterkundige (Leiden 1810—Lwd. 21.4.1855). Schreef over de veesterfte in Frl. en was redacteur van de 'Fr. Volksalmanak'*.

Zie: N.B.W. X, I.

AA, Christianus Petrus Eliza Robidé van der, procureur en letterkundige (Amsterdam 7.10.1791 — St.-Anna, bij Nijmegen, 4.5.1851). Van 1813-34 woonde hij in Frl.; schitterde als dichter en almanakschrijver. Gehuwd met de dichteres Eelkje Poppes.*

Zie: N.B.W. I, 8-10.

AAFJES, Bertus, Nederlands dichter (Amsterdam 12.5.1914-). Verbleef tijdens de winter 1944-45 te Terband, schreef daar *Een voetreis naar Rome* (1946), *Elf Sonnetten op Friesland* (clandestiene uitg. 1944) en *Boeren* (id. 1945), beide herdrukt in *Gedichten* (1947), waarin ook *De Fr. stoeltjesklok en Fr. draverij*.

AAGT (Fr.: *aech*, *aeght*). Laaggelegen weiland.

Zie: Fr. Jierb. (1937), 124-129; B. II (1940), 141-146; Schönfeld, Veldnamen 14, 24, 51.

AAK. Vissersschip in diverse vormen. De *A.* van de 19de-eeuwse Noordzeevervisserij te Wierum, Peasens en Moddergat had een rechte vallende steven, voerde fok, zeil en bezaanzeil en droeg op het waterschot vaak vrome rijmpjes. De Lemster *A.* lijkt op de Fr. tjalk, maar voor de zeewaardigheid is het (overdekte) voorschip groter en hoger in verhouding tot het achterschip, waardoor de *A.* de ronde kop uit de golven opsteekt. Dit type zou de Lemster Pier de Boer in 1876 voor het eerst gebouwd hebben, maar reeds in 1871 worden in Lemmer 'botaken' vermeld.

De *A.* heeft landelijk bekendheid gekregen, doordat prinses Beatrix in 1957 door het Comité Varend Nederland een Lemsteraakjacht aangeboden kreeg, naar ontwerp van Hendrik de Boer, de kleinzoon van Pier de Boer. Bij wedstrijden wordt het zeiloppervlak vergroot door een bezaan en een 'blyn' (soms twee) aan zeil en fok. Dit zijn losse, driekantige stukken doek, die de *A.* een vleermuisachtig uiterlijk geven.

AAKEN, Jacob van, z Aken, Jac. van. AAL (Fr.: *iel*). Zoetwatervis, ook in Frl. zeer algemeen. De *A.* bereikt de kust als *glas-A.*, doorzichtig, ca. 7 cm lang, en tracht het zoete water te bereiken, in Frl. bij Harlingen, Roptazijl, Dokkumer Nieuwe Zijlen. Men vreesde dat de montée (het binnenzwemmen) zou afnemen door de afsluiting van de Zuiderzee en nu zet de visserij inspectie *glas-* en *poot-A.* uit.

De *poot-A.* leveren de rivier vissers graag, omdat door verhoging van de minimummaat vooral, een deel van hun vangst onverkoopbaar is. De montée valt in het voorjaar. De dieren leven dan 5-8 jaar als bodemvis (*rode A.*), en trekken - geheel geslachtsrijp - weer naar zee, om in de Sargassozee te paaien. Deze *A.*, die in het najaar trekt, is de *schier-A.*, zilver- of drijfpalings. Ze wordt gevangen in de kanalen met verbinding naar de zeesluizen, tussen de meren en op stroomplaatsen aan de oevers. De *A.* wordt veel gevangen in fuiken bij de zgn. dicht-zet-visserijen. *A.* is een der weinige zoetwatervissen met hoge marktwaarde, de jaaropbrengst, voor de Fr. vissers van overwegend belang, bedraagt ca. f 600 000, bij vangsten van 250 000 - 300 000 kg. Lemmer, Makkum en Staveren hebben palingrokerijen. Palinghandel was er vroeger vooral in Heeg (tot 1939 met privilege van vaste ligplaats bij Towerbridge in Londen) en Workum. Tegenwoordig zijn er palingopkopers in Hardegarijp, Gaastmeer, Grouw, Makkum en Staveren. z Ielbús, Tichtset, IJselmeervervisserij. → Vistuing.

Aalkorf. Een trechtervormige korf van wilgetenen of rotan met ingebouwd inkeel, deels van garen. De korf wordt aan een stok in het water opgehangen. Aas vormen kleine vis of wormen. De aalkorf is weinig meer in gebruik bij de aalvisserij, z Binnenvisserij.

AALFS, Gerrit, cineast (Vries 31.7.1892-). Was leraar tekenen te Harlingen (1922-57) en maakte Zuiderzeeën landbouwfيلمs. z Film.

Zie: Leeuw. Nieuwsbl. (15.4.1932).

AALSCHOLVER (Fr.: *ielgoes*). Roeivoetige vogel, ook schollebaar genoemd. Broedde tot voor kort nog in een grote kolonie in Gaasterland. Buiten de broedtijd vissend in brede waters, IJselmeer en Waddenzee.

AALSUM (Fr.: *Ealsum*; um*-naam, met persoonsnaam *Ala*).

a. dorp (394 inw.) in Oostdongeradeel ten N. van Dokkum. Herv. kerk (H. Anna), gebouwd ca. 1200. Chr. kweekschool in het gedeelte dat aansluit bij Dokkum.

Zie: S. E. Wendelaar Bonga, Oer Ealsum (1942); Repert., 172; Leeuw. Cour. (9.5.1952).

b. In M.E. kerkdorp aan de Boorn, thans gehucht onder Akkrum. Hier stond een dubbelklooster van franciscaanse tertiariissen of begijnen: 'Maria's huis in Bethlehem'. Wrsch. kort na 1400 ontstaan; in 1474 op strengere regel overgegaan. Klooster brandde 1521 af, werd herbouwd, doch 1580 opgeheven.

Zie: Repert., 398-399.

AAM. Oude waternaam, (bijv. in Amstel, Ameland). In Frl. waren er tussen Staveren en Molkwerum en bij Nijland Aamsloten.

Zie: Fr. Jierb. in (1941), 66-67; Fr. Plaknamen 1, 7.

ANAARDEN. Het tot maaiveldshoogte met grond aanvullen van een bouwput, als het werk klaar is.

AANBRENG, Register van de, aangelegd 1511 en 1514 als grondslag voor de flooreenrente, toen

nog een buitengewone verhoging van de jaartaks*. Bevat alle belastingplichtige huizen en gronden met de namen der eigenaars. Gedrukt 1880 (4 dln.), 1942-54 (5 dln.). Van belang voor de kennis van plaats- en persoonsnamen, z Floreen.

INHOUD. De 1880 bij het Fr. Genootschap verschenen delen geven in dl. I: Oostergo (1511) (Lwd., Leeuwarderadeel, Ferwerderadeel, W. Dongeradeel, O.-Dongeradeel, Dokkum, Dantumadeel, Achtkarspelen, Tietjerksteradeel, Idaarderadeel, Rauwerderhem); dl. II: dorpen uit Menaldumadeel, Barradeel, Wonseradeel (1511) en, zeer uitvoerig, Wymbritseradeel (1511); dl. III: Ferwerderadeel (1540), Wirdum (1546), Minnertsga (1542) en, zeer uitvoerig, Uitdeling der zeedijken van de Buitendyksters der Vijf Deelen en aanbreng der Landen daaronder behorende (1546); dl. IV: allerlei extracten, staten, stukken.

De uitgave van 1942-54 door de Fryske Akademy geeft de A. der Vijf Deelen van 1511 en 1514: dl. I bevat Franekeradeel 1511 en 1514; dl. II Barradeel; dl. III: Hennaarderadeel; dl. IV: Menaldumadeel, dl. V: Baarderadeel.

AANGELAND. Niet-officiële benaming, soms gebruikt voor een eigenaar van erven en gronden, grenzende aan een waterschapswerk (weg, vaart, watergang).

Zie; A. A. Beekman, Het Dijk- en Waterstaatsrecht in Nederland, I (1905), 5.

AANKOOPVERENIGING. Op coöperatieve grondslag werkende vereniging voor de aankoop van landbouwbedrijfsbenodigdheden en landbouwprodukten. Eerst bemoeiden de A.en zich alleen met de aankoop, later ook met de afzet van de door hun leden geteelde produkten.

In Frl, zijn 10 A.en gevestigd, nl. de C.A.F, en de Noordkant te Lwd. en de A.en te Birdaard, Buil, Donkerbroek, Franeker, Jubbega, Makkinga, Olderberkoop en Oosterwolde. Zij vormen de Ring Frl. van het Centraal Bureau, de nationale organisatie van de A.en in Nederland. In het Z. van de prov. werkt de A. Steenwijkerwold, terwijl ook de Eerste Nederl. Coöp. Kunstmestfabriek te Vlaardingen produkten in Frl. afzet. De gezamenlijke omzet van de tien A.en, met een totaal ledental van 8000, bedraagt 230 000 000 kg kunstmest en veevoeder.

AANSLAG OP AMSTERDAM (3.8.1650). Frl. nam deel aan de actie van stadhouder Willem II tegen Amsterdam, dat na 1648 tot troepenafdanking wilde overgaan. De Fr. stadhouder Willem* Frederik, die de belangen der Oranjes voorstond, wordt zelfs "Willems kwade geest geacht. Men ijverde hier tegen de Bickers*. Na Willems dood keerde zich het verzet der regenten tegen de Fr. stadhouder, die geen enkele kans meer kreeg om het stadhouderschap in Holland te bekleden. De spanning tussen Holland en Frl. nam hierdoor toe. z Aerssen, C. A. van.

Zie: G. W. Kernkamp, Prins Willem II (Amsterdam 1943).

AANVALLENDE DIJK. Oude naam van kort zeedijkvak W. van Rode Klif, behoorde tot voormalige Contributie* Hemelumers Oldeferd en Aanhorige Zeedijken.

Zie: Jaarsma, Zeeweringen, 166 n en kaart.

AANWAS (Recht van A., het recht op aangeslibde gronden). In de gefeodaliseerde gebieden kwam de A. de landsheer toe; volgens het Romeinse en hedendaagse recht de oevereigenaars. Over het recht van A. in de Fr. M.E. is weinig bekend. Omdat dorpen, vrij ver van de A. gelegen, hier veelal tóch een aandeel in hebben gehad, is het wrsch. dat toen de dijkplichtigen het recht van A. uitoefenden.

Exploitatie van de A. geschiedde eerst gemeenschappelijk, of privé. A., aan een reeds verdeeld gebied, viel aan de (nieuwe) oevereigenaars toe (vgl. het recht van opstrek*.)

Zie: J. P. Winsemius, Historische ontwikkeling, 118 e.v.

AARDAPPEL. De A.-teelt begon in Frl. later dan in Zeeland, nl. ca. 1742, toen bleek dat de Fr. stadhoudersfamilie A.s kon verdragen. Zij breidde zich snel uit, ze bracht nl.: verbeterde vruchtwisseling*, beperking van het braakland*, verminderde armlastigheid (de arbeiders bouwden de A.s niet alleen voor eigen gebruik, maar ook in perceeltjebouw*, voor de handel). Aanvankelijk beschermde een invoerrecht de Fr. A. tegen de iets betere Zeeuwse, maar de Fr. late soorten bleken duurzamer, zodat zij weldra werden uitgevoerd naar Holland, naar Duitsland, na 1840 naar Engeland.

Na 1800 was de A. met de rogge het meest verbouwde gewas. Drie maal ondervond de teelt moeilijkheden, nl. a. door *kwaliteitsdaling* in de 20er jaren der 19de eeuw; dit heeft zich hersteld tussen 1833 en 1842; b. door de A.-*ziekte* na 1845, toen deze hardnekkige kwaal het gewas voor 't eerst teisterde. Hongersnood was het gevolg. D. M. Buursma, lidmaat van de Chr. afgesch. gem. te Ferwerd, schreef enkele 'Liederen op de tegenwoordige droevige en drukkende omstandigheden' en betoogt dat 'de Keere, naar Zijn Regtvaardig oordeel, ons Nederland heeft bezocht met de roede Zijner verbolgenheid: om des volks zware en hemel tergende zonde'. Maar velen berustten niet, vooral niet, daar de A., het schaarse volksvoedsel, nog wel uitgevoerd werd. Op 25.6.1847 barstten oproeren los, vooral in Lwd. en Harlingen; b akkers winkels werden geplunderd, militairen moesten ingrijpen (vgl. Wumkes, Kroniek II, 220; Paden IV, 501). Poters van elders, o.a. Munstersen, Zeeuwse jammen, Hallumer gele, bleken 't best tegen de ziekte bestand. Door deze te gebruiken is men de A.-ziekte te boven gekomen; c. door de in 1941 voor 't eerst optredende A.-*moeheid*. Deze ontstaat als het A.-cystenaaltje de wortels aantast. De planten blijven dan pleksgewijs achteren sterven. Tot nog toe is de kwaal alleen door ruime vruchtwisseling te bestrijden. Door de intensiviteit van de Fr. A.-teelt sloeg de A.-moeheid in 1941 hard toe. Sedert 1949 regelt het 'Besluit bestrijding A.-moeheid' de verbouw: op besmet verklaarde grond is de teelt van A.s, tomaten en van al wat met aanhangende grond gedistribueerd wordt (bloembollen, stekbieten e.d.) verboden. Elders mogen hoogstens eens in de drie jaar A.s of tomaten worden verbouwd. Worden de A.s in juli gerooid, dan is hiervan ontheffing mogelijk en mag men om 't jaar A.s telen, zo o.a. bij de

eerstelingenteelt in en om. Berlikum. Gevolg: in 1948 in Frl. 12 200 ha *A. s.*, in 1956 6800 ha. De gardeniers* werden in hun broodwinning bedreigd. De Fr. 'Commissie tot bestrijding van de sociaal-economische gevolgen van de toepassing van de wet Bestrijding *A.*-moehheid' tracht in deze nood te voorzien door: teelt van grove tuinbouwgewassen, aanleg van kunstweide, uitbreiding van de veestapel, pachten van grond in de N.O.-polder en het saneren van daardoor vrijkomende gronden. Uiteraard was de verbouw van *consumptie-A.* eerst hoofdzaak, maar de hele 19de eeuw door teelde men ook *poot-A.* Als na 1870 rogge, koolzaad en boekweit teruggelopen zijn, en de *A.*-bouw weer de belangrijkste is, gaat men zich ook op de export van poters richten: eerst jammen en Hallumer gele. Vooral in N.W. Frl. (Het Bildt, Menaldumadeel, Lwd.) wordt het na W.O. I daarmee menens; na W.O. II is de export bijna verdubbeld (z Pootaardappel). Eveneens na 1870 begint op het zand de - later weer afgenomen - teelt van *fabrieks-* en *voeder-A.s.*

In de loop der jaren zijn diverse *A.-rassen* opgekomen en soms weer verdwenen. In de 19de eeuw bouwde men in de Wouden en in gardeniersbedrijven op de klei meest vroege *A.s.*: muisjes, Pruisen, Pekelers, Schoterwitte, op de grote kleibedrijven met wisselend succes late soorten: Munstersen, jammen, Bommelse bruintjes, Hallumer- en botergele, Wierster zaaiers, roodkultjes. Sedert 1942 neemt op de klei Bintje ruim 50 pct. (Nederland 18 pct.) van het totaal in. Meester Kl. de Vries van Suameer kweekte dit ras in 1905, en noemde het naar een leerling Bintje (Jansma). Als *consumptie-A.* werd Bintje niet gewaardeerd, en verdween. In 1923 herkende J. C. Dorst, toen consulent voor de plantenveredeling bij de Fr. Mij. van Landbouw in de zgn. Gelderse muis de verloren gewaande Bintje, die sedert als export-*A.* opgang maakt. In 1890 kweekte G. Veenhuizen te Sappemeer de Eigenheimer, die in Frl. evenmin succes had, maar J. A. Bergstra, landbouwer te Beetgumermolen, herdoopte de *A.* in Borger Munsterse (Munsterse uit Borgercompagnie). Nu hadden Munstersen een goede naam, en zo won de Borger het pleit. Onder deze naam neemt hij in Frl. in 1956 12 pct. (Nederland 12 pct.) in. Verder worden verbouwd: Eerstelingen 6 pct., Alpha 6 pct., Furore 2 pct., Rode Ster 7 pct. De laatste handhaaft zich in Frl. om de goede *consumptie-eigenschappen*. Op 't zand teelt men als exportpoters Voran en Record. In 1957 werden ca. 40 rassen voor de keuring aangegeven. - De verdeling over de landbouwgebieden was in 1956: kleiweidestreek 999 ha., Wouden 1783 ha., veenweidestreek 150 ha, eilanden 50 ha, kleibouwtreek 5158 ha, in totaal 27,9 pct. van het bouwland. De *handel* in *consumptie-A.s* ligt meest in handen van dezelfde bedrijven als de handel in *poot-A.s.* De afdeling Frl. van de Vereniging ter behartiging van de Nederl. *A.*-handel (V.B.N.A.), opgericht 22.5.1947, had op 1.1.1957 234 leden, waaronder ca. 30 exporteurs en ver over de 100 groothandelaars. Zij behartigt hun commerciële belangen.

AARDBEI. Bos-*A.* (Fr.: *wylde ierdbei*). Veel in bosjes, op kerkhoven e.d. Een gekweekte soort verwilderd in de duinen van Schiermonnikoog.
AARDBEVING. Bodembeweging, ontstaan door verschuivingen in de diepere steenschaal der aarde, zich als elastische trillingen voortplantend tot de aardoppervlakte. In Frl. dempt een honderden meters dik pakket sedimenten deze trillingen sterk.

Alleen de krachtigste *A.en* worden in Frl. opgemerkt (Lissabon 1755!).

Zie: Nederlandse Jaarboeken (1755).

AARDEWERK. Het oudste *A.* in Frl. vond men in het vernielde hunebed te Rijs: scherven met diepsteekversiering, en bij Langedijke: S-vormige touwen visgraatbekers, alles uit het Neolithicum (2000-1500 v. C.); van Fr. bevolking is dan geen sprake.

In de terpen. In de terpen is een massa *A.* gevonden, belangrijk voor datering en kennis der cultuur:

a. **PROTO-FRIES (300-50 v. C.).** *A.* in Westergo, overeenkomend met vondsten in Nienburg a.d. Wezer, in Drente en bij Vechten (U): gladde rand, duidelijke hals, scherpe knik naar de buik, die naar onder versmalt, bodem vlak. Soms is een gekraste lijnversiering met wit schelpgruis opgevuld. Soms rudimentair oor aan de schouder. Fraai zwart door reducerend stoken, bovenlaag uit saus van fijne klei, glanzend gepolijst. Inheems, voor huishoudelijk gebruik. Verder grof *A.*, ruw met kartelrand, zgn. Harpstedter groep (Z.W. van Bremen), oorloos. Tot 200 n. C. in gebruik, voorloper van het oudste nationaal-Fr. *A.*;

b. **ROMEINSE TIJD (50 v.C.- 450 n.C.).** Eerste import van vroeg-Romeins grijs *A.*, resten van hoge amforen en slanke kruiken. Vooral terra sigillata in diverse vormen. Verder inheems oorloos *A.*, ontwikkeld uit het Harpstedter, zonder draaischijf gemaakt. Dan gladrandig, van oorloos en onversierd, tot met oren en streepbanden. Ten slotte gesmoord *A.*, trechtersvormige en voetbekers.

c. **IMMIGRATIE EN EXPANSIE (450-750).** Vooral Angelsaksisch *A.*, met de hand gevormd, in vele variaties. Brits-Romeinse invloed aanwijsbaar, gevonden in grafvelden om de Middellzee; veelal versierd: touwlijsten, groeven, hakenkruisen, stempelindrukken; gebruiks-*A.*, vaak gevonden als urn, vol menselijke resten. Verder geïmporteerd dubbelkonisch Merovingisch *A.*, vaak - o.a. met radstempel - versierd, dikwijls rood. Ten slotte autochtone bolpotten (z Angelsaksische invasie).

d. **GROOT- EN MIDDEN-FRL. (750-1000).** Uit de 8ste en 9de eeuw is er *A.* genoemd naar Badorf bij Keulen: lichtgele kannen met een oor en lensvormige bodem, versierd met rolstempel (enkele of dubbele banden met kwadraatpunten of driehoekjes); ook amforen met bovenaan plastisch opgelegde banden; dan wijnflessen, die in een kuiltje konden staan. Dit *A.* kwam via Dorestad en Midden-Frl. naar Scandinavië (zie comp.). Van 900-13de eeuw kwam het *A.*, geheten naar Pingsdorf (ook bij Keulen); de bodem heeft een uitgeknepen standring, rood-violet-bruine streepversiering op de schouder. Van deze typen ook veel nabootsing. Uit de rode eeuw inheems *A.* (bol-, kookpotten), geleidelijk overgaand in middeleeuws *A.*

Middeleeuwen. De Friezen verwerken de vormen van Badorf en Pingsdorf zelfstandig, terwijl ook nieuwe, zij 't primitieve, vormen optreden. Dit *A.* kwam blauwgrijs uit de

eenvoudige ovens of open vuren, waarin de wand veel roet opnam. Bolpotten, steelpannen, later (12de eeuw) kannen uit grijze aarde. Als de stooktechniek beter wordt (14de eeuw) komt er rood A., en loodglazuur. Loodglazuur bestaat uit loodoxyde; het is doorzichtig en maakt poreus A. waterdicht. Eerst glazuurde men alleen de binnenkant, later 't hele voorwerp. Er zijn 11de-eeuwse potten van Klaarkamp, zeer verzorgd, maar nog niet geheel geglazuurd.

Na 1500. Uit de 16de eeuw is in 1916 veel te voorschijn gekomen bij 't graven van de Jachthaven te Lwd. Verschillende soorten versiering: *a.* met een trechtertje (zgn. ringeloor) aangebrachte vloeibare lichte klei of pijpaaarde; *b.* opgelegde, vooraf gemodelleerde figuren; *c.* bedekking met een dun kleilaagje (engobe), waarin men kraste (sgraffito). Vooral *a.* en *c.* Soms is het A. gedateerd, zo de jaartallen 1573 en 1582 geflankeerd door vogels, omgeven door bladeren en andere figuren, soms adelaar of haan, ook Christoforus. Ook werden de technieken wel gecombineerd. Koperoxyde, dat groen geeft, kwam veel voor. Het loodglazuur hield lang stand. Lwd., Lemmer, Sneek, Workum leverden dit A. Soms ook versiering met kerfsnee* en bont glazuur, vroeger uit Lemmer, nu uit Workum. Tinglazuur uit tinoxide bracht vooruitgang: het is niet doorzichtig en er kan op geschilderd worden. De techniek kwam uit Spanje; via Majorca (vandaar *majolica*) en Italië uitgevoerd, bracht dit A. het tinglazuur via Antwerpen naar N. Nederland.

Ca. 1600 vinden we de *glei-* of *plateelbakkers* o.a. in Middelburg, Haarlem, Amsterdam, Rotterdam, Delft, ook in Frl. Het produkt heet N.-Nederlands *majolica*: tegels en schotels, op welke achterzijde grauw, soms groenig loodglazuur. Wat van de vele scherven in de Jachthaven van deze *majolica* in Frl. gemaakt is, weten wij niet. Wel woonden ca. 1600 in Harlingen de *gleibakkers* Steefen Geertsen de Olde, Witse Alkema, Claes Aermtsz, Hendrick Dircks, in Lwd. wrsch. 1615-21 Simon Toenis van de Pijpe van Delft, die 1621 naar Harlingen gaat. Pas na 1650 onderscheiden we de centra: Harlingen met vele, Makkum met twee, Bolsward met één bedrijf.

HARLINGEN, a. De reeds voor 1667 bestaande tegel- en plateelbakkerij aan de Zoutsloot, 1687 eigenaar Sybrand Feytema. De Feytema's breiden de zaak uit, die 1781 door huwelijk aan Frans Tjallingii komt. Tot de opheffing in 1910 in diens familie;

b. buiten de Kerkpoort ten Z. van Harlingen het bedrijf dat de atlas van Schotanus (1698) geeft. 1672 eigenaar Theunis Clasen, later zijn zoon P. Sybeda, med. doctor; 1756 Joh. Spannenburg, die de zaak tot bloei brengt, er wordt dan f 16 000 voor geboden, maar in 1774 brengt ze f 1794 op. De tijd werd slecht voor de plateelbakkers. 1789 doet Spannenburg de zaak over aan zijn schoonzoon Jacob Tjallingii. In 1850 komt ze aan

de familie Hulst, laatste eigenaars;

c. het bedrijf in de Raamstraat, reeds 1670 bekend. In 1684 eigenaar Pyter Pytterse Grauda, van wie recepten en sponzen bewaard zijn. In 1813 koopt F. Tjallingii de zaak; hij had met Sicco Rienstra en twee anderen land onder Midlum om klei te kunnen graven voor hun fabrieken. In 1813 was F. Tjallingii daarvan alleen eigenaar. De Tjallingii's komen duidelijk naar voren in de plateelbakkerswereld van Harlingen.

MAKKUM. Twee bedrijven. Dat van de Kingma's werd 1835 verkocht en gesloopt. Het andere is de bekende, nog volop werkende plateel- en tegelbakkerij van de Tichelaars, wrsch. 1675 of '76 gesticht door Freerk Jans, in 1705 opgevolgd door zijn zoon Yme Freerks Tichelaar, die de zaak vooruitbracht. De familie Tichelaar had ook nevenbedrijven, een estrik- en dakpannenfabriek, thans alle opgenomen in de N.V. Tichelaar en de Vries Kleiwarenfabrieken.

BOLSWARD. Plateelbakkerij buiten de Sandster poort. Hier is het tegeltableau, thans in het Rijksmuseum, van. Het geeft naast het jaartal 1737 en namen en wapens der eigenaars (Joh. Tichelaar, Hero de Jager, Jan Steensma, Wybe Steensma) een beeld van het bedrijf. *Majolica* uit de Fr. bakkerijen is te onderscheiden van het Hollandse (Delft). Het Fr. tinglazuur is doffer, er wordt o.a. kobaltblauw gebruikt, de stijl is minder verfijnd, de versiering kent vrijwel geen Chinese of Japanse motieven, er is voorkeur voor opschriften op grote schotels, voor jaartallen, meer volkskunstig dus.

Hoofdprodukt waren tegels en 'schotelgoed', schotels in diverse maten, voor met beschilderd tinglazuur, achter met loodglazuur. Ze werden gebakken, samen met de tegels, niet door 'kokers' (vuurvaste aarden omhulsels) tegen stof beschermd; ze stonden nl. met de versierde kant naar onder in de oven, op elkaar, gescheiden door 'proenen' of driepootjes, 't Bovenste, beschermende exemplaar was rauw, ongeglazuurd. Siervoorwerpen, geheel met tinglazuur behandeld, werden wel in kokers gebakken.

De tegelproductie is groot geweest. Tegels dienden voor wandversiering, zelfstandig, als tableau (schip, bijbels verhaal, paard, koe, vogel in kooi). Bekende plateelschilders waren Adam Sybel (Workumer kamer in Fr. Museum), Pais Karsten (schoorsteenstuk in Dokkumer burgemeesterskamer, 1773). Ook veel export: Fr. tegels langs de hele Waddenkust tot in Denemarken, z. Haardtegels.

Het Fr. A. is pas laat door de officiële wetenschap erkend: de roem van Delft overheerst. Pas in 1918 verscheen een officiële catalogus. Handelaars en verzamelaars spraken toen al lang van 'Makkums'. Hedendaagse toestand. In de fabriek van Tichelaar volgt men nog steeds de oude methoden; er werken 160 personen. In Workum bakt R. F. de Boer nog het

eenvoudige gebruiksgoed in effen groen of bruin, versierd in ringeloorstechniek. Verdere pottenbakkers zijn: Aurora (Workum), Van der Graft (Dronrijp), P. Dijkstra (Haren), Dirk Hofstra (Makkum). Economisch. De bedrijfsklasse A., glas, kalk, steen, is in Frl. klein, en omvat vooral bedrijven die cementwaar, dakpannen, schelpkalk, baksteen en fijn A. vervaardigen. Juist met baksteen en fijn A. ligt Frl. onder het gemiddelde. De hele groep omvatte in 1950 73 vestigingen met 921 personen (19 vrouwen). Van 1930-50 nam dit aantal in Frl. toe met 13 pct., in Nederl. met 22 pct. z Baksteenfabrieken, Cementwarenfabrieken, Gele steen, Schelpkalkbranderijen. W., A.

Zie: N. Ottema in Vr. F. XXVI (1918), 63-102; XXVII (1924), 18-76, 352-368; XXXI (1932), 41-69; Oude Kunst (1918) 231-241, 255-264; Oud Holland 42 (1925), 237-262; N. Ottema, Het kunstambacht en de volkskunst in Friesland (Amsterdam 1942); Elis. Neurdenburg, Delftsch A. (Amsterdam 1943); J. G. N. Renaud, Oude Ambachtskunst (Amsterdam 1943); Historia 13 (1948), 49-55, 14 (1949), v199-205; Tentoonst. Nederl. A. 1500-1800 (Gem. Museum Den Haag 1949) met litt.; P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de 11de eeuw (Den Haag² 1951).

AARDGAS. De Fr. gasfabrieken nemen vrijwel alle A. af van de Staat. Het wordt soms (te Lwd.) 'gekraakt'. Dit verlaagt de calorische waarde, om het gas bruikbaar te maken voor de kolengasapparatuur. De kostprijs van A. ligt iets lager dan die van kolengas. Over de duurzaamheid der A.-voorziening bestaat geen zekerheid, z Gasvoorziening.

Zie: L. Rasterhoff, Het A. contract voor N.O.-Nederland, in: Gemeentefinanciën (nov. 1956).

AARDKAR (Fr.: *ierdkarre*). Driewielige kar, een onderstel met losse laadbak, gebruikt voor het aardrijden*. Het onderstel ook wel met de gierbak.

AARDMANNETJE of 'soldaatje'. In het Fr. volksgeloof kabouter in soldatenkleren, woonde onder de haardkuil. Mensen met bovennatuurlijke gaven konden hem daaruit oproepen. De A.s wisten van verborgen schatten en nachtelijke bedrijvigheid op de boerderij wordt aan hen toegeschreven. A.s woonden ook in het bos te Oudemirdum en in een stuk land te Scherpenzeel. Voor L. Wagenaars lokalisatie te St.-Nicolaasga in zijn bekend verhaal (1879) is hij zelf verantwoordelijk.

AARDMANSPIJPJE (of Aardmanneke). Korte dikke kalken of lemen pijpjes, gevonden bij het ploegen of bij de afbraak van oude huizen. De aardmannetjes zouden eruit gerookt hebben. Vgl. 'aardmanspot' voor vaatwerk, dat uit de bodem komt.

Zie: R. Westerhoff, Oudheidk. verhandeling en aantekeningen betreffende de kleine rookpijpjes (Groningen 1860).

AARDRIJDEN (Fr.: *modderride* of *modder je*).

Het over het land brengen van aarde uit sloten, die meestal één winter (voor doorvriezen) in de wal heeft gelegen. Het A. geschiedt per aardkar. Dit is een oude bemestingswijze van weiland, in zwang sinds de 17de eeuw, nadat het al gebruik was om fijngemaakte zoden uit greppels over het land te strooien of te eggen. Het A. handhaaft zich terecht naast moderner bemestingsmethoden*.

AARTSDIACONAAT. Ambtsgebied van de aartsdiaken. Achtkarspelen viel met de Ommelanden onder het Munsterse A. Frisia. Het bisdom Utrecht is tegen 1200 ingedeeld in 11 A.en; de proost van St.-Salvator te Utrecht kreeg Oostergo en het dekenaat Staveren onder zich, die van St.-Jan Westergo en die van St.-Marie het oude Drente, dus ook de Stellingwerven. Weldra trok de Staverse abt in zijn omgeving de aartsdiaconale macht aan zich en de abt van Lidlum in het dekenaat Winsum. Dit bleef zo tot 1570.

Zie: Historische atlas van Nederland, kaart IX, met een deel Toelichting; B. XVII (1955).

AARTSDIAKEN. In de M.E. ambtenaar van de bisschop belast met visitatie* en seend* buiten de schrikkeljaren, met de institutie* van pastoors en vicarissen behalve in moederkerken, en gerechtigd tot het maken van verordeningen. De bisdommen waren daartoe verdeeld in aartsdiaconaten. In Frl. was de macht van de A. niet groot: de dekens namen de rechtspraak waar, zijn belastingen werden nauwelijks geïnd, op zijn institutierecht maakten de abten van Staveren, Dokkum, Mariëngaard en Lidlum inbreuk. Voor belastinginning en instituties zond de A. elk jaar een commissaris. In de 16de eeuw trachtte hij de seend te herwinnen, eerst in Oostergo, ca. 1540 in Westergo.

In het bisdom Lwd. was er onder Cunerus* Petri slechts één A. met geringe bevoegdheid, Douwe* Benedix, maar na Alva's vertrek eisten de vroegere A.en herstel van hun rechten, waaraan de bisschop tegemoet moest komen.

Zie: W. Nolet en P. C. Boeren, Kerkel. instellingen in de M.E. (Amsterdam 1051); S. Muller Fzn, Lijst van goederen en rechten van St. Jan; M. P. van Buijtenen, De grondslag der Fr. vrijheid (Assen 1953.)

AARTSDIOCESANE BOEREN-EN TUINDERSBOND (A.B.T.B.). De kring Frl. van deze bond, deel van een r.k. boerenstandsorganisatie, opgericht 1919, telt ca. 950 leden. Hij behartigt de zedelijke en maatschappelijke belangen van de leden, o.a. via r.k. landbouwonderwijs, coöperatieve organisaties en godsdienstige vorming der leden. Voorts treedt de kring als werkgeversorganisatie op.

AARTSMA, Klaas Aart, muziekonderwijzer en toneelschrijver (Berlikum 4.3.1838—12.11.1874). Schreef o.a. *Trije jierren letter of Levi Smoel, de Lotteryjoad* (1863). Werkte mee aan tijdschriften,

ook in het Bildts.

Zie: L. H. (1921), 296-297, 310-311; Y. Poortinga, *It Fr. Folkstoaniel* (Assen 1940), 14; N.B.W. lx, 2.

AARTSPRIESTER. Reeds in de M.E. horen wij van A.s in Frl., later zijn het bestuurders van de r.k. kerk in N. Nederland. Na het wegvallen van het gezag van de apostolisch vicaris (1702) enige en hoogste gezagdragers. In Frl. hoofd van de r.k. geestelijkheid, die Frl. in die tijd niet mocht verlaten. Tot 1715 zetelplaats te Lwd. Na de troebelen rond Allardus van Haaften*, aanhanger van de oud-bisschoppelijke clerezij (oud-katholieke kerk) tot 1853 te Sneek. z Foppens, W..

Zie: M. P. van Buijtenen, *De grondslag van de Fr. vrijheid* (Assen 1953); A.A.U. LXII (1938), 129 e.v.; *Frisia Catholica* (apr.-mei 1956).

ABBEGA (Fr.: *Abbegea*, ga*-naam). Terpdorp in Wymbritserad., aan een N.zijweg van de Hemdijk (278 inw.). Herv. kerk, chr. lagere school. Veeteelt. Onder A. Abbegaaster Ketting*, z Sint Geertruidsleen, Attama, G.

Zie: A. Algra, *De Historie III*, 245-263.

ABBE WYBES (Abelus Vibieni), drukker, werkte 1597 en '98 te Franeker.

Zie: Vr. F. XXXVIII (1946), 86-91.

ABBRING, Sicco, predikant (Ezinge 1731-Dokkum 9.11.1784). Stond o.a. te Molkwerum (1754-57) en zond Ev. Wassenbergh* een vertaling van Matth. 6 in het dialect van die plaats.

Zie: N.B.W. x, 5.

ABE, Master, pseud. van Auke Boonemmer.
ABSENTEÏSME. Afwezigheid van de landheer, hangt in Frl. samen met het overheersen van het pachtwezen* en de verspreiding van het grootgrondbezit*. Een 'intern' A. is bevorderd door de middeleeuwse neiging om landerijen aan kloosters te schenken of na te laten en door de neiging van stedelingen en stedelijke instellingen (bijv. gasthuizen) om geld in landerijen te beleggen. 'Extern' A. is bevorderd door verkoop van de kloosterplaatsen*, het vertrek van de Fr. adel* en (mede daardoor) vererving buiten het gewest. A. schaadt het contact en begrip tussen landheer en huurboer en heeft in de loop der eeuwen enorme kapitalen aan Frl. onttrokken. Van de verpachte boerderijen is thans 36 pct. in eigendom bij buiten Frl. wonenden, van het losse land wonen 34 pct. van de eigenaars elders. Het gemiddelde A. over het hele land is 27 pct. (cijfers over 1950-56).

ABSOLUTISME. Het A. van de staat hebben de vrije Friezen nooit gekend, althans niet erkend. A. in de staat heeft tot de Franse Revolutie ook in Frl. bestaan, echter niet bij de vorst (stadhouder), die immers dienaar der Staten was, wel echter bij enkele families, z Oligarchie, Vrijheid.

ABTENLEVENS. De levensbeschrijvingen van verschillende Fr. kloosterabten zijn bewaard

gebleven. A. W. Wybrands gaf in 1879 de *Gesta Abbatum Orti Sancte Marie* (Gedenkschriften van Mariëngaarde) uit, terwijl D. A. Wumkes in 1929 Sibrandus Leo's *A. der Fr. Kloosters Mariëngaarde en Lidlum* in een dissertatie behandelde. Vertalingen van de levens van vooraanstaande abten (o.a. van Frederik van Hallum) zijn ook in het licht gegeven, z Kloosters.

ACADEMIEDRUKKER. Al spoedig na de oprichting van de Friese hogeschool werd de Antwerpenaar Gilles van den Rade* naar Franeker gehaald. Hij was de eerste A. (1585-1611). De drukkerij zetelde in de academie, of vlakbij. Bij de A.s werden de disputaties en dissertaties gedrukt. Na v. d. Rade, R. Doyema* (1611-16), Fedderik Heynsius (1616-22), U. D. Balck* (1622-48), Ids. Balck* (1648-55), Ids* Alberts (1655-56), J. B. Wellens* (1656-74), Joh. Gyselaar* (1674-1701), François Halma* Fz (1701-17), H. Halma (1717-27), Willem Coulon* (1727-81), wed. W. Coulon (1781-95) en Dirk van der Sluis* (1795-1812). Verschillende A.s waren tegelijk landschap* -of statendrukker. z Boekdrukkunst.

ACADEMIEPREDIKER. Verschillende Franeker hoogleraren waren A. Hun diensten in de Grote Kerk waren voor ieder toegankelijk. Om de vreemdelingen werden ook preken in het Latijn gehouden, bijv. door M. Schotanus en H. Venema. De Franeker dominees zagen in de A. vaak een concurrent, wat wel moeilijkheden gaf. J. Cloppenburgh* heeft zich hierover beklagd.

ACCAMA, Bernardus, portret- en historieschilder (Borum 1697—Lwd. 1756). Zoon van Simon A., die van 1680-1712 te Burum stond, broer van Matthijs A.

Wrk.: o.a. stafofficieren v. h. Regiment Oranje Friesland (1731-33), stadhouder Willem IV (1748) en andere portretten in Fr. Museum; professorenportretten te Franeker.

Zie: Th. u. B.; Cat. 100 j. Fr. schilderk. (1947).

ACCAMA, Matthijs, portret- en historieschilder (Borum 1702—Lwd. 1783). Leerling van Bernardus A.; begraven te Goutum.

Wrk.: portretten in Fr. Museum, o.a. Maria Louise.

Zie: Th. u. B.; Cat. 100 j. Fr. schilderk. (1947).

ACCORDEON. Vooral na W.O. II geliefd volksmuziekinstrument. Naar schatting zijn er in Frl. 60 leraren met 3500 leerlingen. Er zijn ruim 30 clubs met 600 leden. Het aantal accordeonisten bedraagt ten minste 7000. Problemen: gebrek aan geschoolde leraren, aan goede instrumenten en goede muziek.

Zie: Leeuw. Cour. (26.10.1957).

ACHELEN, Igram van, jurist ('s-Hertogenbosch 1534 — Mechelen 1604). Dienaar van Karel V en Filips II in Frl., hielp bij overstromingen in 1570 en '74, werd in 1578 afgezet als president van het Hof*.

Zie: J. Dirks, in: Vr. F. IV (1846), 364-377; N.B.W. VI, 7-8.

ACHLUM (Fr.: idem, um*-naam, met persoonsnaam *Achtele*). Dorp in Franekeradeel (882 inwoners). Veeteelt. Zuivelfabriek. Herv. en geref. kerk. Bijz. kleuterschool en lag. school voor chr. volksonderwijs. De herv. kerk uit ca. 1100 met gebeeldhouwde eiken preekstoel. Poortgebouw Groot Deersum (1658) is 1951 gerestaureerd. Vóór ca. 1260 een priorij van regularissen, onderdeel van Ludingakerk. Na verwoesting van Ludingakerk (1530), vestigde de priorij zich te A., en werd 1572 door de Geuzen verwoest, z Dorsrecht, Tesk-loaw.

Zie: Repert. 172; Geschiedk, atlas van Nederland, tekst IX, 560; Leeuw. Cour. (3.4.1948); Fr. Dagbl. (I, 8, 15, 22.12.1956).

ACHTENDEEL. Oude Amelander landmaat, ca. 1/3 ha.

Zie: W. Dijkstra, Uit Frl.'s Volksleven II, 270-272.

ACHTENE (achteende-riucht). Een verbinding van twee niogenen* in het Oostergo van 13de tot einde 15de eeuw. Het gebied omvatte Ferwerderadeel, Dongeradeel en Dantumadeel enerzijds, Leeuwarderadeel, Tietjerksteradeel en Idaerderadeel met Rauwerderhem anderzijds. De 18 functionarissen (zes grietmannen* met hun 12 eheren* of bijzitters) vormden een college voor bestuurs- en rechtsaangelegenheden.

Zie: M. P. van Buijtenen, De Leppa (1944), 16 e.v.; Vr. F. XXXIX. 88-90 (tekst Wynyma wilkerren); Oudfr. Oork. II, nrs. 4,91,100 en 159.

ACHTENTWINTIG, z Florijn.

ACHTERAANBLOK. Groot blok hout, soms een boomstam, tegen de achtermuur van de open haard als steun van een turfvuur. Zo'n A. bleef wel twee, drie dagen branden en was dan ook geschikt voor het kerstvuur, heette daarom ook wel kerstblok (*kryst-blok*). J. H. Halbertsma vermeldt het gebruik in zijn jeugd te Grouw (ca. 1800).

ACHTERWEG. Straat of weg, evenwijdig met de hoofdstraat (-weg), o.a. te Berlikum en Surhuizum.

ACHTKANT. Windwatermolen (bovenkruier), met achtzijdige romp. Naar het silhouet ook: *muonts* (monnik). → Molen.

ACHTKARPELEN (Fr.: idem). Gem. in het O. der prov.; vroeger de zesde grietenij van Oostergo. De grietenij groeide uit acht kerspelen*. Van de oorspronkelijke acht zijn Kortwoude en Lutkepost geen dorp meer. Tot de gem. behoren behalve Buitenpost de dorpen Augustinusga, Boelenslaan, Drogeham, Gerkesklooster, Harkema-Opeinde, Koten, Surhuisterveen, Surhuizum, Twizel en Twizelerheide. Het *gemeentewapen* is 'van' zilver, beladen met een kerspelkerk met acht torens staande op een groene grond, gedekt met een gouden kroon (→ Grietenijwapens).

A. heeft een schildvormige gedaante; de grens met Groningen wordt grotendeels gevormd door de

Lauwers, die met Kollumerland en Dantumadeel door de Swadde (Zwette), een scheidsgreppel. In het Z. en W. herinneren de rechte grenzen aan de vervening*stijd (16de eeuw en later). De grootste lengte W.-O. bedraagt 16 km (Kuikhorne-Schalkedam), de grootste breedte N.-Z. bijna 15 km (Swadde N. van Buitenpost tot Rottevalle). Oorspronkelijk waren in het Z. en W. hoge venen en het riviertje de Lits natuurlijke grenzen.

BEVOLKING. In 1714 had A. 3531 inw., in 1880 10 281, in 1925 14 929, terwijl in 1947 de 18 000 werd gepasseerd (18 019). Over 1956 daalde het aantal van 18 548 tot 18 435, ondanks de toenemende werkgelegenheid in de industrie. Op 1.1.1958 18 666 (industrialisatie!). Voor W.O. II bedroeg het aantal werklozen in A. ca. 1500, terwijl 1951 -52 het arbeidsoverschot der mannelijke beroepsbevolking alweer ca. 13 pct. was. A. vormde toen een zwarte vlek in het Fr. geheel. Dank zij de industrialisatie* (vooral metaalnijverheid) zijn de cijfers nu gunstiger: werkloosheid zomer 1956 iets meer dan 300 personen (5,8 pct. der mannelijke beroepsbevolking). In de industrie werkten aanvang 1957 1000 personen. De cijfers der beroepsstructuur van 1947 zijn dan ook gewijzigd; toen was 48,2 pct. in landbouw werkzaam en 28,5 pct. in nijverheid. Veestapel 1956: 16699 runderen, 1091 paarden, 1648 schapen, 3861 varkens op 1564 bedrijven, en 103 509 hoenders op 768 bedrijven.

De bevolking bestond in 1950 uit: herv. 41 pct., geref. kerk 40, geref. Art. 31 4, doopsgez. 2,5, chr. geref. 2, r.k. 0,2, overigen 0,8 en geen kerkgenootschap 9,5 pct. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1956 werden uitgebracht op K.V.P. 43, P.v.d.A. 3019, A.R. 3676, C.H.U. 1348, V.V.D. 385, C.P.N. 344, S.G.P. 80, G.P.V. 283, N.U. 6 en N.O.U. 20 stemmen op een totaal van 9204. De gemeenteraad telt 17 leden: 7 A.R., 3 C.H.U., 6 P.v.d.A., 1 V.V.D.

TAAL. Uit de enquête van 1955 blijkt, dat 91 pct. der schooljeugd Fries spreekt. In Gerkesklooster overheerst 'het Kloosters', de taal van 7 pct. der ondervraagde kinderen.

HOOGTE VAN DE BODEM EN AFWATERING. A. valt uiteen in twee ruggen (waarop de N.- en Z.-dorpen), gescheiden door een lager gedeelte met het Caspar de Robles- of Kolonelsdiep* (deel van Prinses Margrietkanaal) en daarlangs 'mieden'. De lijn van N.A.P. om dit middengedeelte, loopt van het Kolonelsdiep bij Monniketille naar de Oude Dijk, vandaar naar de Twizeler Vaart, volgt dan de Zandsloot en bereikt met een bocht de Dijken bij voormalig Lutkepost. Hier volgt de O.-lijn de Dijkhuister Weg en de Strobosser Trekvaart en raakt ten W. van Gerkesklooster het Kolonelsdiep, verlaat dan de gem. tot beoosten Augustinusga. Het verloop is dan Hooiweg, Augustinusga, Blauwverlaat, Rohel, Monniketille. N.O. van Buitenpost (Noorderpolder) en Z.O. van dit dorp komen depressies voor tot 0,1 m beneden N.A.P. Het hoogste punt van de N.-rug ligt op 3,5 m (bij

Koten), dat van de Z.-rug op 6,4 m (Bulten bij Harkema-Opeinde). De afwatering is naar het N.: het Kolonelsdiep mondt uit in de Lauwers en Z.O. naar de Lauwerszee. Alleen in het Z. watert A. af op de Lits en via de Leijen naar het Bergumer Meer. Na W.O. II heeft het Kolonelsdiep voor scheepvaart (tot 1350 t) en industrie nieuwe betekenis gekregen. De voornaamste boezemwaterschappen zijn: Surhuisterveen (1860 ha), Drogeham (1217 ha), Zandsloot (940 ha) en de Mieden (810 ha). De Zwadde (1064 ha) ligt gedeeltelijk in Dantumadeel en Kollumerland.

GRONDSOORTEN. In het gedeelte boven N.A.P. ligt behalve in het N.O. meest dekzand* aan de oppervlakte. In het uiterste N.W. en in het Z. is het hoogveen afgegraven tot veenontginningszandgronden. De zee bracht de van het N.O. uit diep in A. dringende complexen klei-op-veen (tot tussen Twizelen Drogeham en ten O. van Augustinusga) en van knip* (O. van Buitenpost), en in het Uitland O. van Buitenpost komt nog jonge zware zeeklei voor, aansluitend bij de klei van Kollumerland.

GEBRUIK VAN DE BODEM. In tegenstelling met vroeger geeft de Statistiek 1956 7709 ha grasland tegen 325 ha landbouwgewassen alsmede 26 ha tuinbouw (plus I ha onder glas).

GESCHIEDENIS. Kerkelijk behoorde A. tot het bisdom Munster, wat wrsch. samenhangt met de kerstening door Liudger* en zijn opvolgers. In de M.E. telde A. twee kloosters: Jeruzalem* te Gerkesklooster en Buweklooster* bij Drogeham. In 1398 stond A. vooraan in het verzet tegen Albrecht* van Beijeren en de Hollanders. Later leed de grietenij zeer van Vetkopers en Spanjaarden. In de veenstreken ontstonden nieuwe dorpen, Surhuisterveen (kort na 1600) en Rottevalle (ca. 1650). Hier lag ook de 'arme* Friese heide', waar om 1900 mannen als T. van Duinen* en J. A. Visscher* arbeidden. A. is economisch op Groningen gericht. M., S. J. v. d.

Zie: Noorderland in (1943/44), 55-69; Graftschriften en andere geneal. en herald. merkwaardigheden I (1950); Het Kleine-Boerenvraagstuk op de Zandgronden. Samengesteld o.l.v. A. Maris, C. D. Scheer, M. A. J. Visser (Assen 1951); Leeuw. Cour. (21.3.1952); Sociale en economische problemen van de gem. A., rapport E.T.I.F. (1953); A. Maris en G. J. Willering, De ontwikkeling van het kleine-boeren-vraagstuk op de zandgronden in de periode van 1949 tot 1953 (Den Haag 1954).

ACRONIUS, Johannes, geneesheer en wiskundige (Akkrum 1520—Bazel 18.10.1564). Een vriend van de doper David* Joris, wiens ideeën hij met een levensbeschrijving publiceerde in *Ad N.N. popularem Epistola d.d.28 julii 1559*.

Zie: Allgem. Deutsche Biographie I, 41.

ACRONIUS, Johannes, theoloog (Grimersum O.-Frl. 1565-Haarlem 29.9.1627). Predikant; om

zijn ijver voor gezag en orde en als vurig calvinist naar Franeker gehaald als theologisch professor en inspecteur van de Bursa* (1617-19), dan predikant te Haarlem.

Zie: B.W.P.G. I, 19-29.

ACRONIUS, Ruardus, predikant (?-Schiedam 1611). Stond o.a. te Bolsward, Kornjum en Lwd., bekend door zijn strijd met Ysbrand Balck* en met de doopsgez. Pieter van Geulen*. Type van de streng calvinistische predikant uit de eerste tijd.

Zie: N.B.W. V, 5-6; B.W.P.G. I, 29-38, 743.

ACRONIUS A B(O)UMA, Dominicus, hoogleraar (Groningen 1611-Franeker 15.3.1656). Professor in welsprekendheid en politieke geschiedenis te Franeker (1647-56).

Zie: Boeles I, 2de dl. 193-194.

ACTIVISME. Tijdens W.O. II trachtten de Duitse bezetters Frl. los te weken van Nederland. Men bood een wettelijke regeling van het Fries aan, beloofde burgemeestersfuncties e.d. Slechts weinig Friezen gaven aan de lokstem gehoor. De Fr. beweging bleek vrijwel immuun, al verschenen er met Duits geld enkele tijdschriften ('It Fryske Folk', 'Noorderland'). Evenmin als de ideeën van de N.S.B., bleek het nationaal-socialisme in tel. In Frl. was de meistaking 1943 vrij algemeen; vele onderduikers en honger-evacués zijn er gesteund, z Bezettingssjaren, Joden.

ADAMA, Augustinus, medicus (ca. 1575-Franeker 1616). Zoon van Lollius A. Was arts te Lwd. en hoogl. te Franeker (1608-1616).

Zie: Boeles I, 2de dl., 84-86; Ned. Ts. voor Geneesk. (4.4.1936).

ADAMA, Godfried (Sneek?-Pingjurn 29.8.1733). Was conrector te Franeker (1709), bibliothecaris (1712) en predikant te Pingjum c.a. (1717-33).

Zie: N.B.W. I, 19.

ADAMA (Adamaeus), Jacobus, rector te Sneek vóór 1600, publiceerde werken, o.a. over de Nederlandse opstand.

Zie: N.B.W. X, 7.

ADAMA, Lollius, filosoof (Franeker 1544-1609). Was hoogl. te Franeker (1585-1609). z Adema.

Zie: Galama, Wijsg. onderwijs, 39-47.

ADAM HARDRIJDER. Bijnaam van de boer Adam Ruurds de Boer (Akkrum 1720-Deersum 1800), over wiens snelheid op de schaats tal van verhalen werden opgetekend. Hij zou eens in volle vaart bij de Oude Schouw over een wak van 22 voet zijn gesprongen (ca. 7,6 m), vandaar: *Dat is gjin bean wurdich, sei Adam, en sprong oer it soal* (dat is geen boontje waard, zei A., en sprong over de vaargeul).

Zie: W. Tsj. Vleer, Adam hurdrider, zijn leven en daden, voor- en nageslacht (1955).

ADAMS, John, Amerikaans gezant (Braintree 19.10.1735-Quincy 4.7.1826). Vroeg (1781) toelating als gezant bij de Staten-Generaal. De Fr.

Staten spraken zich van alle gewesten het eerst uit voor zijn toelating en voor een vriendschaps- en handelsverdrag. Zij erkenden zo de onafhankelijkheid van Amerika. Dit besluit was aanleiding tot het slaan van een gedenkpenning en tot feesten in Franeker. Van Amerikaanse zijde is in het Fr. Provinciehuis een gedenkplaat aangebracht (1909).

Zie: F. W. van Wijk, *De Republiek en Amerika, 1776-82* (Leiden 1921); B. XIX (1957), 97-108.

ADDER (Fr.: *njirre*). Wordt in de diluviale delen van Frl. aangetroffen (Appelscha, Bakkeveen, Delleburen, Duurswoude, Fochtelo, Haule, Lippenhuizen e.a.).

ADDERWORTEL (Fr.: *njirrewoartel*). De groeiplaatsen als Veenkloosterbos, Zwartewegsend, Kornjum zijn niet natuurlijk. Op een enkele plaats (Oosterwolde, Akkerwoude) ook in weilanden gevonden.

ADEL. Een der oude standen*, in de M.E. 'hoofdelingen', door groter grondbezit (buiten het eigen boerenbedrijf) boven andere boeren gekwalificeerd en tot het vervullen van overheidsambten geëigend geacht (z. Oeradel). Dit leidde in de late M.E. al tot een oligarchie*, welke haar toppunt bereikte in de 18de eeuw, toen de A. oppermachtig was door uitbreiding van grootgrondbezit (economische macht) en stemrecht (politieke macht). In tegenstelling tot de Klei woonde oudtijds in de Wouden weinig adel (bijv. in Rinsumageest en Garijp), maar uit zakelijk interesse in verveningen en bosbouw vestigde men zich in de 18de eeuw in de Wouden, waar de A. op verschillende dorpen zijn stempel zette (o.m. Oenkerk, Veenklooster, Beetsterzwaag, Oranjewoud). De Oudfriese A. is sinds 1500 met vreemde elementen aangevuld. De A. werd gekenmerkt door sterk standsbewustzijn, patriarchale neigingen en een conservatisme, dat eer technische dan sociale vooruitgang toestond.

In 1795 verloor de A. zijn voorrechten en, voor zover niet van de nieuwe orde, het grootste deel van zijn invloed (grietmans-e.a. ambten). Sommigen keerden onder koning Lodewijk en keizer Napoleon in staatsdienst terug. In 1814 werd een college van edelen ingesteld, in 1825 omgezet in een ridderschap. Deze had 31 van de 84, resp. 18 van de 54 Statenzetels. Daar het aantal adellijke geslachten door uitsterven en vertrek sterk gedaald was, werden ook hier enkele regenten- en eigenerfdengeslachten geadeld, (o.m. Hetteema, De Kempnaer, Sminia, Lycklama, Scheltinga, Beyma). Door de Provinciale Wet van 1850 verloor de ridderschap haar staatkundige positie, en daar zij niet werd aangevuld (zoals in enige andere prov.) stierf zij in 1910 uit. Ook in de 19de en 20ste eeuw stierven nog enige geslachten uit (o.a. Aylva, Burmania, Van Haren), terwijl de meeste andere de prov. verlieten (o.a. Cammingha, Sytzama, Vegelin). Thans zijn, behalve enige later ingekomenen van elders, in Frl. nog slechts gevestigd de families Van Beyma,

Van Eysinga, Van Harinxma, Rengers, Van Scheltinga, Thoe Schwartzenberg, Van Sminia en, slechts door vrouwen vertegenwoordigd, Van Heemstra, De Kempnaer en Van Swinderen, allen in geringen getale. In het algemeen nemen zij nog vooraanstaande posities in en sommige hebben nog een aanzienlijk grondbezit.

Zie: M. de Haan Hetteema en A. van Halmael, *Stamboek van den Frieschen adel* (1846); *Jaarboekje van den Frieschen Adel* (1883-85); *Nederland's Adelsboek*; *Provinciale Almanak*; H. G. W. van der Wielen, *Een Fr. landbouwveenkolonie* (Amsterdam 1930).

ADELAAR. Meest kenmerkende figuur in Fr. wapens. Het is steeds een halve adelaar van zwart op goud in de rechterhelft (soms het eerste kwartier), uitgaande van de deellijn en met opgetrokken poot. Volgens de gewone verklaring is hij door de Fr. eigenerfden* aangenomen als teken van hun recht op de bekleding van het rechterambt, dat zij als een keizerlijk ambt beschouwden. Het duidde dus tevens op rijksonmiddellijkheid*. Sixma van Heemstra ziet de A. als Germaans religieus symbool. Niet alle oude Fr. wapens vertonen de A. Later namen ook vele niet-eigenerfde families de A. in hun wapen op als 'streekwapen' en om er een voornaam cachet aan te geven.

Zie: J. Reimers, *Das Adlerwappen bei den Friesen* (1914); *Upstalsboom-Blätter VI* (1916), 33; G. F. E. Gonggrijp, *Friesche Eigenerfdenwapens* (Naarden 1943); *Ned. Leeuw LXI* (1943), kol. 134; B. IX (1947), 189.

ADELAAR, De Friesche, aan geslacht- en wapenkunde gewijd blad van Heerke Wenning* (1887-89).

ADELEN, a. Edel geslacht te Sexbierum, dat zich beroemde op afstamming van Aldgils* en de legendarische prins Adel. Het geslacht is bekend door Jacob van Lenneps roman *De roos van Dekama* (1836). Uitgestorven in de 17de eeuw. Claes v. A. (†1567), adopteerde de zoon van zijn zuster Bauck (1529-1603) en Jacob van Cronenburgh (†1572), Claes († 1629), die zich v. A. van Cronenburgh noemde.

Zie: Stb. I, I; II, I; Sminia, Naamlijst, 202; Andreae, *Nalezing*, 72. b. Ook een landnaam. Kan 'wet, eeuwig deel' zijn en ook 'water'. Of: land, waarop de verplichting rustte een geldbedrag uit te keren aan de geestelijkheid of kerk; of ook: vochtig land (Terschelling).

Zie: B. I (1939), 86-87, 190-196.

ADEMA. Geslacht uit Goïngamieden (Wymbritsera-deel), thans geheel buiten Frl. gevestigd. Wegens de voornaam Lollius (= Lolke) is samenhang via de stammoeder Sjouck Lolckes (huwde ca. 1640 Barre Jans) met de professoren Adama te vermoeden. De zoon van genoemd echtpaar (1641—?) noemde zich Lollius A. en was apotheker te Sneek. Kleinzoon Lollius (1737—1811), advocaat te Sneek, 1763, secr. van Wymbritseradeel, 1778-87. Zoon Barro (1766-

1822), drost van het derde drostambt, vrederechter te Rauwerd, huwde Anna Catharina Hora Siccama (1766-1803). Hun nageslacht nam in 1865, 1869 en 1890 de naam Hora erbij.

Zie: Ned. Patriciaat XXV (1939), 21; N.B.W. X, 7; Romein, 576, 601, 675; wellicht behoren ook de aldaar 48, 183, 243, 324, 326, 335, 423, 584 en Aanv., 28, 40 en 72 vermelde predikanten Adama (zie ook N.B.W. I, 19; IX, 5) tot hetzelfde geslacht.

ADEMA, Gerardus Jan, beeldhouwerrestaurateur (Franeker 26.12.1898-). Werkzaam te Lwd. Wrk.: ploeggang Staniastate, jongeling Ambachtsschool Lwd.; plaquette in graniet Gysbert Japiksbrug Bolsward; kerkelijke beelden te Franeker, Dokkum, Bolsward; in hout gesneden paarden en koeien, bronzen koe Fr. Rundveestamb. Lwd. (1954).

ADGILD, z Aldgils.

ADIE LAMBERTSZ, koopmanburgemeester (Kollum? 1521/22-Lwd. 27.5.1594). Werd in 1561 burger te Lwd., was koopman, hervormingsgezind, werd burgemeester (1578-86), veroverde bij het verraad van Rennenberg* het Leeuwarder blokhuis. Stamvader van het geslacht Adius. Portret in Fr. Museum. Zijn zinspreuk was misschien: It is mei sizzen net to dwaen (Zeggen alleen is niet voldoende).

Zie: Vr. F. XXXIII (1934), 113-136.

ADIUS. Leeuwarder geslacht, afstammend van de burgemeester Adie of Adje Lambertsz., wiens kinderen hun patronymicum latiniseerden en tot familienaam maakten. Meest juristen en ambtenaren. Uitgestorven 1776.

Zie: Stb. I, 92; II, 58; Romein, 123.

ADMIRAALZEILEN. Zeilfestijn, waarbij met vlaggen en wimpels versierde schepen in eskaders langs het jacht van de inspecterende 'admiraal' zeilen en dit salueren. De oudste beschrijving van een Fries A. dateert uit 1772 (Sneek). Bij het A. wordt zoveel mogelijk volgens een vooraf opgemaakt plan en op seinen van het admiraalsjacht gemanoeuvreed. Bij de reünie van ronde schepen 4.7.1954 te Grouw is het A, nog eens in alle luister gehouden, z Scheepstypen, → Watersport.

ADMIRALITEIT. In 1596 besloten de Staten van Frl. een A.s-college te vestigen in Dokkum, in 1597 tot Generaliteitscollege (één der vijf in de Republiek) verheven. Het was de enige A. in het noorden. De leden werden deels door Frl., deels door de andere gewesten gekozen, bij toerbeurt (z Ambulatoire ambten). Weldra bleek Dokkum geen geschikte vlootbasis, doordat het Dokkumer Diep dichtslibde. Zo werd in 1645 het College verplaatst naar Harlingen.

Het vergadergebouw verbrandde 1771, waarbij het archief verloren ging. Het A.s-huis in Dokkum is bewaard; in Harlingen zijn de A.s-gebouwen afgebroken. De voornaamste

ambtenaren waren de fiscaal en de secretaris. Taak van de A. was: a. het veilig stellen van de zeevaart. Daartoe moest het A.s-college zorg dragen voor bouw en uitrusting der oorlogsschepen naar besluit van de Staten-Generaal. b. het heffen der belastingen op in- en uitgaande goederen en schepen, als konvooi- en licentgelden..

Zie: Vr. F. (1895), 303-418; Repert. 290; C. J. Guibal, Democratie en oligarchie (Assen 1934), 55 e.v.

ADRIAEN TJERCXS, bakker te Harlingen (?-Harlingen ca. 1640). Toonde zich als diaken van de Waterlands* doopsgez. gemeente een vooruitstrevend man. Hij was de vader van de doopsgez. schilder Jacob Adriaensz Backer* (later in Amsterdam).

ADRIANI, Albertus, tingieter (Lwd. 1803-na 1859). Bekend door werkstukken in het Fr. museum.

ADRIANI, Arius, predikant (Groningen 1756-Dokkum 1830). IJverde te Dokkum voor het onderwijs, was het type van een kleine-stadspredikant op zijn best.

Zie: N.B.W. I, 33-34.

ADRIANI, Marcus Jan, predikant (Oterdum 28.2.1771—Oude Pekela 5.12.1845), zeer actieve dominee, synodelid en schoolopziener, stond tijdens de Franse tijd te Tjalleberd (1794-1809), werkte mee aan het evangelisch gezangboek.

Zie: B.W.P.G. I, 40-42.

ADSISTENT (Fr.: *adstint*). Tijdens de Republiek politiedienaar in de grietenij, helper van de 'eksteur', de hoofdpolitiedienaar.

Zie: Teg. Staat v. Frl. V. 244.

ADUARD. Dorp in N. Westerkwartier van Groningen, dat zijn ontstaan en roep ontleent aan het beroemde cisterciënser (bernardijnen) klooster. Het werd gesticht (1192) door en vanuit de abdij Klaarkamp en gebouwd naar het model van Clairvaux. U. Emmius* wam nog na de verwoesting (1580) onder de indruk van de omvang. De abt kon over eigen gebied tot Groningen wandelen en vormde in 1417 bij een bestorming door Westerlauwerse Friezen uit de lekebroeders een legertje van meer dan 3000 man. Na 1450 meer academie dan klooster, toen Wessel Gansfort, R. Agricola*, Willem Frederiks er hun kring hadden en geleerde buitenlanders er graag verbleven. De herv. kerk is een deel van het klooster.

Zie: J. Nanninga Uitterdijk, Geschiedenis der voormalige abdij der Bernardijnen te A. (Groningen 1870); A.A.U. XLVII (1922) en XLVIII (1923).

ADVENTIEFPLANTEN. Planten, die door toedoen van de mens buiten hun oorspr. verspreidingsgebied zijn terechtgekomen. Daar in Frl. grote havencomplexen en grote wolverwerkende industrieën ontbreken, is het aantal hier relatief klein.

Het kunnen zijn: a. planten die overigens in Nederland hun

natuurlijk verspreidingsgebied hebben of daar algemeen worden aangetroffen en die van daar hun weg naar Frl. vonden; *b.* planten rechtstreeks uit andere delen der wereld hier aangevoerd.

Van groep *a.* heeft men in Frl. soorten als kroonkruid (station Grouw), pimpernel (spoorweg Hardegarijp), heksenmelk (algemeen langs spoorwegen), muurzandkool (spoorwegen en haven Harlingen), wilde sla (Harlingen), bitterkruid (Harlingen), onderaardse klaver (Oldeholtpeade), amarant (Eernewoude). Opmerkelijk is ook het voorkomen van berglook bij Beetgum. Sommige echte *A.* burgeren in Frl. veel later in dan elders, zo waterpest en knoopkruidsoorten. Ook het vergroeidbladig en het zwart tandzaad zijn hier laat verschenen en zijn nog steeds zeldzaam. Sommige sierplanten verwilderen gemakkelijk en kunnen dan een bestanddeel gaan vormen van de oorspr. flora. In de laatste tijd ziet men hier een sterke uitbreiding van de draadereprijs, oorspr. gekweekt als rotsplantje. Ook de stinsenflora* zou men tot deze groep kunnen rekenen. Wrsch. een overblijfsel van vroegere cultuur is winterpostelein, bij kwekerijen te Bergum. De grootste importeur van de echte, buitenlandse *A.* zijn de Koopmans Meelfabrieken te Lwd. Reeds vroeger werden op de terreinen dezer fabrieken diverse *A.* aangetroffen. De laatste jaren wordt het graanafval vervoerd naar het vuilverwerkingsterrein der gem. Lwd. onder Wartena. Dit is daardoor een rijke vindplaats van *A.* geworden. Men vindt er veel verwilderde cultuurplanten, vrij gewone *A.*, als doornappel, stekelnoot, maar verder verscheidene uitermate zeldzame adventiefsoorten uit Zuideuropese of Amerikaanse landen.

Zie: D. T. E. van der Ploeg, Nije of bisûndere Plantesoarten en -foarmen yn Fryslân (Vanellus, div. jrg.); idem, Een adventiefterrein in Frl. (Correspondentieblad t.d.v. de floristiek, 1956).

ADVERTENTIEBLAD voor de provincie Friesland, z Provinciale Friesche Courant.

ADVOCAAT (Latijn: *advocalus*) was tot ca. 1200 de Latijnse naam van de faged*. Sedert ca. 1300 was de *A.* een universitair gevormd rechtsgeleerd raadsman, vaak tevens procureur (procesvertegenwoordiger). Van ca. 1500-1795 werden alleen bij het Hof* *A.en* ingeschreven; bij de nedergerechten* werd de advocatuur waargenomen door procureurs* postulant, meestal niet universitair opgeleid. Sedert 1795 is de positie van de *A.* in Frl. gelijk aan die in de rest van Nederland.

De neiging tot pleiten schijnt de Friezen eigen. Reeds vroeg verhieven zich stemmen hiertegen. Men wist: *De hovirdy, de kuwpery en de pleitsek meitsje Fryslân lek* (De trots, het kuipen en het pleiten maken Frl. lek). Het kwaad bleef echter. Vandaar dat ook telkens (bijv. door P. Baardt, Gysbert Japiks en later door de Halbertsma's) werd gewaarschuwd tegen de *A.*, die de mensen het geld uit de zak troggelde.

In de volkstaal komt de afschuw jegens de *A.* uit: *Hy nat fingers as in abbekaet* (heeft lange vingers); *sa glêd as in abbekaet* (zo handig als een *A.*) Nog ziet men wel wandtegels met een toepasselijke afbeelding en het opschrift: *Wie pleit om een koe geeft er een toe.*

AEBINGA. Twee edele geslachten uit Blija en uit Hijum-Hallum. Het laatste bleef r.k. (o.a. de 'papenvriend' Schelte *A.* † 1666) en stierf uit in 1710. De andere tak noemde zich in de 16de eeuw *A. van Humalda* (o.a. Idzert *A. van Humalda*, de eerste gouverneur van Frl. na 1813). en stierf in 1835 uit.

Zie: Stb. I, 2; II, 2; Sminia, Naamlijst, 176, 249; idem, in: Vr. F. I (1839). 345; Andreae, Nalezing, 31, 59, 84; Ned. Adelsboek (1940), II; Ned. Leeuw LX (1942), 60; v. d. Aa I, 31; VI, 453; N.B.W. I, 1176.

AEBINGA, Hette Ruurds van, edelman (?-Lwd. 1575). Rooms en Spaansgezind grietman van Menaldumadeel.

Zie: N.B.W. X, 8.

AEBINGA VAN HUMALDA, Jhr. Idzert (Idsert, Idsart), gouverneur van Frl. (Lwd. 12.9.1754-21.2. 1834). Was raad in het Hof (1780), grietman van Hennaarderadeel (1792-95), van 1795-1806 in het buitenland, van 1806-11 ambteloos, toen maire van Wommels (1811-13), en 1813-26 gouverneur, in 1826 staatsraad in buitengewone dienst. Hij bevorderde de Fr. letterkunde → Commissarissen.

Zie: v. d. Aa VIII, 1460-1461; N.B.W. I, 1176; Verslagen Fr. Genootschap I-XII, 130-131.

AED. Het Fr. woord voor melkmoud. Langwerpig-vierkante, schaalvormig uitgeholde bak van hout of koper, vroeger gebruikt bij de boter- en kaasbereiding. → Melkbehandeling.

AEGUM, z Eagum.

AEKINGERZAND. Het staatsnatuurmonument, het *A.* of de Appelschaasterduinen, ligt in de staatsboswachterij Appelscha-N. ten O. van de weg Appelscha—Wateren. Het beslaat met het zuidelijk aangrenzende Grensveen ca. 77 ha.

Een van de gaafste en grootste zandverstuivingen in N-Nederland. Grote afwisseling in vegetatietypen. Naast oppervlakten kaal, nog stuivend zand ook gedeelten, die door een ijle begroeiing van grassen (o.a. helm) en kruiden zijn vastgelegd. Naar de randen gaat deze begroeiing over in heide. Typerend is de vele kraaiheide. Het Grensveen is vooral botanisch van betekenis. Naast de gewone veenplasflora komen ook zeldzame planten voor (o.a. de drijvende egelskop). De zandverstuiving wordt 's zomers druk bezocht.

AELTIUS, Godeschalcus, predikant (Harderwijk 1575—Arnhem 1649). Stond van 1608-16 te Bolsward, gematigd contraremonstrant, schreef o.a. *Querela Pacis, dat is Vreden-clacht...* (1612).

Zie: B.W.P.G. I, 45-48; B. XVII, 134 138.

AENEAE (ook: Aené), Botte Wiglius Schultetus, arts (St. Jacobi Parochie 1817-9.1.1889). Bekend door zijn Hollandse vertaling van *De Domenijs hifke, mar jollen to licht achte* (1840) (van Wopke de Jong*?).

Zie: N.B.W. X, 9; Sannes, Bildt IIIA, 298.

AENEAS SYLVIUS, z Piccolomini, A. S.

AENEOLITHICUM, z Bronstijd.

AENGWIRDEN, z Engwirden.

AENWERT. In M.E. wereldlijk district, in Z.W.-Frl. (wrsch. = *antwort* = district, *knie**). Het woord kwam óók voor als naam van het latere Engwirden. z Granderen.

Zie: B. III (1941), 52-59; Fr. Plaknamen VII, 39-40.

AERSSSEN, Cornelis A. van, heer van Sommelsdijk, prinsgezind militair (Parijs 1600—Den Haag? 9.11.1662). Vriend van Willem* Frederik, nam deel aan aanslag op Amsterdam (1650). Streng calvinist, door huwelijk eigenaar van Waltastate te Wieuwerd, waar vier van zijn dochters zich aansloten bij de labadisten*. Zijn zoon Cornelis (1677-88) kocht tweederde van Suriname en bood de labadisten daar onderdak.

Zie: N.B.W. III, 8-10; Fred. Oudschans Dentz., C. A. v. A. v. S. (r198).

AFKE'S TIENTAL. Klassiek kinderboek, door Nynke van Hichtum (Sj. M. B. Troelstra-Bokma de Boer) 1903. Het verhaal speelt in Warga. Engelse vertaling 1939, Fr. vertaling 1957.

Zie: Nienke van Hichtum, bibliographie (1939); Fr. Jierb. (1946), 95-103.

AFKOOP. De lyde- en 18de-eeuwse benaming van *het* recht van een huurder, die een eigen huis op eens anders grond had, om, bij zijn vertrek, overname van dit huis tegen taxatieprijs te vorderen van de landheer* of van de volgende huurder. De A. (vroeger 'ontruiming' genoemd) hield verband met een prille vorm van het bekleemrecht*. Typisch voor Frl. was het, dat de landeigenaar ook tegen zijn wil het huis moest overnemen, als de huurder, na het verstrijken van de huurjaren, opzei. Buiten Frl. (met name in Groningen) ging dit niet, omdat het onbillijk tegenover de landheer heette, maar bij de Fr. huurverhoudingen achtte men die bescherming van de landheer onbillijk jegens de huurder. Slechte tijden na 1670 dwongen vele boeren tot het opgeven van hun huurplaats, waaruit A. op grote schaal voortkwam. Minder kapitaalkrachtige landheren moesten toen én het overgenomen huis én het bijbehorende land verkopen, zodat dan landerijen en huis in één hand kwamen. Dit betekende het einde van de A. in de 18de eeuw, maar voor de huurder tevens minder vastigheid na het verstrijken van de huurjaren; zolang het huis als regel des huurders eigendom was, was de afkoopsom een rem op het opzeggen.

Zie: Spahr van der Hoek, Fr. Landbouw I.

AFLAAT. Kwijtschelding van tijdelijke straffen, die de gelovige volgens de r.k. leer na de vergeving van zonden hier of in het vagevuur nog moet ondergaan. De paus heeft in de lede eeuw aan verschillende Friese kloosters *A.en* verleend (1498 aan klooster Olijfberg of Veenklooster, zo ook aan Smalle Ee, Buweklooster en Bethanië te Tjummarum).

Zie: A. Eekhoff, De Questierders van den aflaat... (Den Haag 1909); R. R. Post, Kerkelijke verhoudingen... (Utrecht 1954), 479.

AFSCHEIDING. De scheuring in de Herv. kerk, ontstaan in 1834, toen ds. H. de Cock te Ulrum in conflict kwam met de kerkelijke besturen wegens het dopen van kinderen uit andere gem. en het schrijven van een brochure. De oorzaken lagen evenwel dieper. Reeds in de vorige eeuwen waren er tegenstellingen tussen de strenge gereformeerden en de moderaten, in Frl. wel 'fijnen' en 'groven' genoemd (moeilijkheden bijv. te Oenkerk in de 18de eeuw). In de 19de eeuw ging het vooral over de handhaving van de drie Formulieren van Enigheid, de kerkelijke organisatie van 1816, de proponentformule en het verplicht zingen der evangelische gezangen. Vóór 1834 kreeg De Cock al een grote toeloop uit Frl. Na zijn schorsing in 1834, scheidde hij zich met zijn kerkeraad en gem. af van de 'valschekerk'. Deze daad wekte sympathie ook in Frl. bij zijn aanhangers. De eerste afgescheiden gem. werd 21.6.1835 te Burum gesticht. Eind 1835 maakte De Cock een reis door Frl. en stichtte tal van gemeenten, nl. te Sneek, Workum, Harlingen, Sexbierum, Lwd., Minnertsga, Ferwerd, Blija, Wanswerd en Marrum. In 1836 voegde ds. S. van Velzen* te Drogeham zich bij de afgescheidenen, waardoor de beweging zich sterk uitbreidde.

Door de overheid werden de aanhangers der A. tegengewerkt: bijeenkomsten belet, boeten, hechtenis, inkwartiering. Deze vervolgingen hielden ca. 1839 op.

De afgescheidenen waren vrijwel allen 'uit de onvermogenende en onwetende klasse'. Begeerte naar vrijheid en brood deed velen emigreren. Fr. afgescheidenen stichtten o.l.v. ds. M. A. Ypma* de nederzetting Vriesland in Michigan. Ds. T. F. de Haan* leidde van 1839-42 afgescheiden predikanten op (te Birdaard). In het N. van Frl. en in de Wouden kwamen de kerken der A. tot bloei. De naam chr. afgescheidenen werd in 1869 vervangen door chr. gereformeerden. Ka de Doleantie* had een fusie plaats tussen de Nederduits geref. (dolerende) kerken en de chr. ger. kerken.

Archiefstukken betreffende de A-, 4 dln. (Kampen 1939-46) III, 76-116 en 169-173; W. Volger, De Leer der Ned. Herv. Kerk (1816-52), diss. 1946 (Franeker 1946).

AFSLUITDIJK, *a.* In het algemeen een afsluiting aan de uitmonding van een zeeboezem (bijv. Dokkumerdiep, 1729); *b.* Eigenaam voor de 32 km lange dijk tussen IJselmeer en Waddenzee. Deze kwam in 1932 gereed als een van de Zuiderzeewerken. A. verbindt Wieringen met de Fr. kust, 2 km ten Z. van Surich. In het oorspr. ontwerp van ir. Lely liep de A. van Wieringen naar Piaam, ten Z. van Makkum. De richting Surich gaf

een meer vloeiende verbinding met de Fr. zeedijk en daardoor lager stormvloedstanden. Ook was de grondslag bij Surich beter en de scheepvaartgeul in de Waddenzee dicht bij de sluizen.

A. is op het zeeniveau ca. 90 m breed, de kruinhoogte max. 7.50 m + N.A.P. Binnenberm van 32 m breedte, hierover loopt Rijksweg no. 9, van Haarlem naar Lwd. Hiernaast is ruimte voor een spoorweg met dubbelspoor. De prov. grens tussen Frl. en N.-Holland ligt ca. 18 km ten \V. van de Fr. kust; het Fr. deel behoort tot Wonseradeel. Hier liggen de sluizen van Kornwerderzand, twee groepen van vijf uitwateringssluizen, ieder 12 m breed, en een schutsluis voor schepen van 600 t. Dicht bij de prov. grens ligt Breezand, werkhaven bij de aanleg van de A. en uitgangspunt voor de dijkbouw.

De A. is een belangrijke schakel in het verkeer tussen Amsterdam, Holland, België, Frankrijk en Scandinavië en N.-Duitsland. In de maanden juni-aug. 1957 passeerden er 3985 Zweedse, 9989 Duitse, 3064 Franse, 1512 Belgische, 1489 Zwitserse, 2050 Deense, 1554 Britse, 994 Noorse, 870 Amerikaanse, 765 Italiaanse, 201 Finse en 680 auto's van andere nationaliteit. Het aantal neemt nog steeds toe.

Zie: Leeuw. Cour. (5, 6, 17.5^939); Ned. Ver. v. Landaanwinning, nr. I (1950): Ontwikkelingsgang bij de Zuiderzeewerken.

AFTELRIJM. Rijm gebruikt bij het begin van kinderspelen om na te gaan 'Wie hem is', wie begint of afvalt. W. Dijkstra en T. G. van der Meulen gaven er enkele in *In doaze fol alde snypsnaren* (21882), 49-50, W. Dijkstra nog andere in *Uit Frieslands Volksleven* I, 249-250. Onder vele zinloze klanken zit er Fries, Hollands, zelfs Frans in.

A.F.U.K., z. Algemeene Fryske Underrjocht Kommissje.

AGE JOUCKES, landbouwer en lekepreker bij de doopsgez. gem. der Groninger Oude Vlamingen (z. Vlaamse Doopsgezinden) in de Knijpe. Hij werd in 1687 na een stemming onder de broeders wegens 'vremde opiniën' uit de gem. gebannen. A., die de ideeën der collegianten* bleek aan te hangen, voegde zich nu bij de Waterlands* doopsgez. gem. van Heerenveen-Knijpe, waar hij nog in 1706 prediker was. Hij is een typisch voorbeeld van het verval der oude beginselen bij de strenge doopsgezinden.

Zie: Menu. Encyclopedia in (Scottdale 1957), 124.

AGEMA-ZAAK. Beruchte rechtzaak uit 1881 tegen de koetsier R. Agema (geboren 1854) te Oranjewoud, die zijn meester Bieruma Oosting zou hebben bedreigd. Het Friesch Volksblad* ijverde, onder het motto 'Gelijk recht voor heer en knecht', voor rechtsbijstand aan de in eerste instantie veroordeelde. Het gelukte mr. S. Katz om A. vrij te krijgen. Een der voorbeelden van klassejustitie, waartegen het volksgeweten in verzet kwam. De strijd maakte grote indruk op mr. P. J. Troelstra*.

Zie: Leeuw. Cour. (28.5 en 25, 27.7.1881); P. J. Troelstra, Gedenkschriften I (Amsterdam 1927), 197-200.

AGRARISCH SANERINGSPLAN-NOORDWOLDE, z. Noordwolde.

AGRICOLA, Gerardus (?-Franeker 17.9.1598), prior der abdij Klaarkamp (ca. 1574-80), stichtte een

weeshuis te Franeker en overleed aldaar.

Zie: N.B.W. IV, 14, 15; A. Hallema, Het Klaarkampster weeshuis té Franeker van 1597-1897 (Leiden 1929).

AGRICOLA, Rudolf (Roelof Huisman), geleerde van internationale naam (Baflo 23.8.1443—Heidelberg 27.10.1485). Hij bezocht de St. Maartenschool te Groningen, studeerde te Erfurt, Keulen en Leuven, waar hij de graad van magister artium verwierf. Herhaaldelijk bezocht hij Italië, waar men zich verbaasde over de welbespraakte barbaar. In Ferrara leerde hij Grieks, en was als orgelspeler verbonden aan het hof. In 1480 terug in Groningen, maakte hij deel uit van de geleerdenkring van het klooster Aduard. Werd syndicus van de stad Groningen. Weinig hokvast, hield hij op uitnodiging van zijn vriend Johann von Dalberg, bisschop van Worms, lezingen te Heidelberg (1482), werd er hoogl. en begon zelf zijn studie van het Hebreeuws. Vooral door zijn persoonlijkheid oefende hij invloed: hij wenste tot de bronnen van kennis en geloof terug te gaan, het Latijn te zuiveren naar het voorbeeld der klassieken. Als een bijbels humanist zocht hij wetenschappelijke vorming met vroomheid van het hart te verbinden; bijbel en klassieke auteurs dienden bestudeerd.

Wrk.: *Deinventione dialectica*; uitgeg. door Alardus van Amsterdam (Keulen 1539).

Zie: H. E. J. M. van der Velden, Rodolphus A. Een Nederlands humanist der 15de eeuw (Leiden 1911).

AGRIMONIE (Fr.: *giele fakkel*). Roosachtige met goudgele bloemen in tros. Welriekende A. is zeldzaam in het Drentse* district (Kollum, Oudwoude, Oostermeer en zuidelijker).

Zie: D. T. E. v. d. Ploeg, *Agrimonia odorata* (Gouan) Mill in Frl., in: *Corresp.* blz. 7.

AGROHYDROLOGIE. De wetenschap die zich bezighoudt met de problemen van het bodemwater. Deze omvat zowel de waterbeweging in de grond als neerslag, verdamping en afstroming van het water, voor zover voor de landbouw van betekenis. Een gebied in Frl. met veel agrohydrologisch onderzoek is het randgebied van de N.O.Polder geweest.

Zie: J. S. Veenbos, De bodemgesteldheid van het gebied tussen Lemmer en Blokzijl in het randgebied van de Noord-Oostpolder (1950).

AITZEMA, Foppe van, Nederlands diplomaat (Midlum? ca. 1580—Wenen 28.10.1637). Eerzuchtig Fries rechtsgeleerde van goede naam, werkte te Brunswijk, Lübeck en Wenen en diende o.a. de Staten-Generaal en Frederik Hendrik.

Zie: G. Das, F. v. A. (Utrecht 1920); *Repert.*, 221.

AITZEMA, Lieuwe van, Nederlands geschiedschrijver (Dokkum 19.11.1600-Den Haag 23.2.1669). Zoon van burgemeester van Dokkum. Hij studeerde te Franeker en Orléans rechten, in 1622 advocaat bij het Hof van Friesland, in 1624 bij dat van Holland. Door de Staten-Generaal als agent van Maagdenburg erkend (1627) en sedert 1629 dank zij zijn oom Foppe v. A. als resident der Hanzesteden. Zo maakte hij reizen naar Engeland en kwam in contact met belangrijke mensen.

Daarbij verschaftte hij zich op minder oorbare wijze documenten, die hij ook voor buitenlanders afschreef, soms onder de naam van een zijner klerken; door de gedeputeerde van Frl. bij de Staten-Generaal, Bootsma, liet hij zich op de hoogte houden van wat er in de Staten-Generaal werd behandeld. Zo vergaarde hij een schat van gegevens voor de werken, waarmee hij naam maakte. Dit geschiedeniswerk munt uit door grote kennis van zaken en personen, is bovendien waardevol door de vele in extenso weergegeven documenten. Zijn oordeel is cynisch; staatslieden, mensen in het algemeen, laten zich leiden door koud eigenbelang. In zijn brieven, waar hij vrijer is, komt dit nog meer uit. Toch is zijn stijl door puntigheid van uitdrukking en sarcasme vaak intrigerend-meeslepend. T.a.v. de kerkstrijd is hij sceptisch; hij wil meer plaats inruimen aan de rede dan aan leerstellingheid. Men is geneigd hem libertijn te noemen, evenals Hooft en Hugo de Groot.

Wrk.: *Poemata Juvenilia* (1617); *Verhaal v. d. Nederl. Vreedehandeling*, 2 dln (Den Haag 1650, 1671 vermeerderde uitgave); *Herstelde Leeuw, of discours over 't gepasseerde in de Vereenighde Nederl.*, in 't jaer 1650 en 1651, 1 dl. (Den Haag 1652); *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh*, in ende omtrent de Ver. Ned., beginnende met 't uytgaen van den Trevis ende eyndigende 1667, 12 dln (Den Haag 1657-1668); alle samen (behalve *Poemata*) in 1669-1672 uitgeg. in fo., 8 dln. Zie: *Repert.*, 221-222.

AKADEMY, Fryske. De *F.A.*, een stichting in 1938 opgericht door de Provinciale* Onderwijsraad van Friesland, is een werkgemeenschap die zich toelegt op de wetenschap aangaande Frl., het Friese volk en zijn cultuur in al haar uitingen en in de ruimste zin. Zij tracht alle wetenschappelijke werkers en geïnteresseerde leken hierin te betrekken en telt thans ca. 500 leden en 1300 donateurs. Zij streeft haar doel na door middel van werkverbanden, lezingen en leergangen, publikaties, materiaalverzameling op lexicografisch, biografisch en bibliografisch gebied en wetenschappelijk onderzoek. Het aantal werkverbanden is thans 14, nl. archeologisch, biologisch, bouwkunstig, genealogisch, heemkundig, historisch, landbouwkundig, landschapgenetisch, literair-historisch, musicologisch, naamkundig, pedagogisch, sociaal-economisch en taalkundig. Elk jaar verschijnen ca. 15 uitgaven, het totale aantal is reeds meer dan 130. Zeer belangrijk zijn de series *Oudfriese Taal-*

en Rechtsbronnen (reeds 9 dln.) en *Fryske Plaknammen* (toponiemen, reeds 10 dln.). Van de *F.A.* gaan uit een cursus voor voortgezet* bouwkundig onderwijs, academisch gerichte landbouwlezingen en de Noordelijke* Leergangen. Een handwoordenboek is in 2 dln. (Fries-Nederlands en Nederlands-Fries) verschenen, terwijl een groot woordenboek in de omvang van Van Dale in voorbereiding is; de éne cartotheek bevat reeds meer dan 200 000 kaarten; de andere, een zgn. doorsnee-apparaat, zal in 1959 voltooid kunnen zijn en meer dan 1 000 000 kaarten bevatten. Ook aan andere woordenboeken (o.a. een etymologisch en een toponymisch) wordt gewerkt. Een prijsvraag der *F.A.* bracht een uitgave over boerderijbouw (door G. J. A. Bouma, *De nije Fryske pleats*), zo ook een groot tweedelig werk over de waterstaatkundige ontwikkeling van Frl. (K. A. Rienks en G. L. Walther, *Binnendijken en Slieperdijken fan Fryslân*). Een groot onderzoek op elk gebied is sedert 1952 gaande in de zgn. Friese Wouden. Hieraan werken velen mee, ook enige honderden leken uit het gebied zelf. Dit inschakelen van leken gebeurt zoveel mogelijk, o.a. ook bij het woordenboek. In dit opzicht is de *F.A.* een unicum in Nederland; eveneens door het grote aantal donateurs en door het feit dat mensen van elke rang, stand en werkkring en van elke politieke en kerkelijke richting meewerken. De *F.A.* geniet voor haar werk subsidie van rijk, provincie, gem. en van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.); haar zetel is het Coulonhuis te Lwd. Het tijdschrift der *F.A.* is 'It Beaken' (Het Baken), jaarlijks ca. 200 blz. aan alle leden en donateurs toegezonden. Onder medewerkers en donateurs zijn vele niet-Friezen in binnen- en buitenland; met universiteiten, instellingen en geleerden in en buiten Nederland wordt contact onderhouden, vooral ook in O. en N.-Frl. Een belangrijk initiatief op cultureel gebied was de oprichting van het 'Frysk Orkest*'. Het bestuur der *F.A.* wordt gevormd door een hoofdbestuur, waarin zoveel mogelijk werkverbanden vertegenwoordigd zijn, en een dagelijks bestuur van vijf personen, bijgestaan door twee directeuren, één voor de wetenschappelijke 'en één voor de zakelijk-organisatorische kant van het werk.

Zie: *Ut de smidte fan de Fr. Akademy*, I-VIII (1949-57).

AKEN. De stad werd 31.10.1248 met hulp der Friezen door de rooms-koning graaf Willem II van Holland veroverd. De Friezen hadden voor hun hulp van paus Innocentius IV, die keizer Frederik II en zijn zoon Koenraad in de ban had gedaan, onthefing van de kruistochtbelofte gekregen. Na de verovering - ook de kroniekschrijver Menko was tegenwoordig — gingen de meesten naar huis. Dit wapenfeit roemde men in de M.E. evenzeer als

de daden der Friezen voor Lissabon en Damiate.

Zie: Vr. F. v (1850), 53-70.

AKEN, Jacob van, bouwmeester van de Oldehove* te Lwd. Hij begon in 1529, maar overleed reeds in 1532, naar men wil mede uit verdriet over het verzakken van de toren. Rondom A. ontstond een overlevering, door T. Velstra bewerkt tot het toneelstuk *It heechste rjucht ef de Boumaster jen de Aldehoit*, in 1910 opgevoerd. Het valt niet meer na te gaan wat de schrijver hierbij aan de volksmond ontleende. S. J. v. d. Molen en P. Terpstra bewerkten de stof opnieuw (1957).

AKER, Lambert Klaasz (Hoorn 1616-Harlingen 1690). Leraar bij de doopsgez. gem. der Oude Vriezen of Janjacobsgezinden* te Harlingen, conservatief, bleef na de verschijning van de Statenvertaling de oude Biestkensbijbel* gebruiken.

Zie: Maatschoen, Aanhangel ... van de Gesch. der Mennoniten (Amsterdam 1745), 432.

AKERTJE. Klokvormig, uit draad gevlochten kwastje, hangend aan 17de-eeuwse kragen en (zak)-doeken. Ook andere vormen komen voor. Te Hindeloopen lang in gebruik. Genoemd naar de vorm van de *aker* = putemmer?

AKKER (Fr.: *eker* of *ikker*). De strook tussen twee greppels in een perceel gras- of bouwland. De A. hoort enigszins bol, rugvormig te zijn; dan heet het: het land ligt goed op A.s (of ook: goed aan de keer). Het is niet zo, dat het woord A. in het algemeen bouwland aanduidt, ofschoon de A. oorspr. een (plaatselijk wisselende) breedtemaat voor bouwland was, en landerijnamen met het bestanddeel A. (altijd in het meervoud) wijzen meestal wel op (huidig of vroeger) bouwland.

AKKER, Klaas J. van den, bouwboer (Wier 1.3.1864-Berlikum 22.10.1943). Woonde te Berlikum, lang hoofdbestuurder van de Fr. Mij v. Landbouw, wordt beschouwd als pionier van het landbouwhuishoudonderwijs in Frl.; nog bekender als schrijver van *Van de Mond der Oude Middellzee*, 2 dln. (1934 en '40).

AKKERBOUW. Van ouds kende de klei één bedrijfstype (veehouderij met wat bouwland voor eigen gebruik); in de Wouden* overheerste toen al de A. Als het aantal werkkrachten toeneemt met het tanen van de Fr. Oostzeevaart (13de eeuw), gaan Bouwhoek* en Greidhoek* uiteen. De 15de eeuwse marktaanvoer omvatte dan ook in Franeker en Lwd. A.-produkten, in Sneek en Bolsward niet. In de 16de eeuw lag in de Greidhoek veel 'graslandt ende dat plach saetlandt to wesen,' terwijl in de Bouwhoek al bouwland lag in Mieden* en Kegen*, die altijd hooiland of schapen- en hokkelingenweide waren geweest. Ook schoof men via bouw of slatwallen de A. vooruit, van de terpen en hogere gronden (Peilingen,* Ees*, Gaast*) naar het toen voor A,

minder geschikte lagere veld. Deze verschuivingen zetten zich tot in de 19de eeuw voort. → Vlas.

Zie: Spahr van der Hoek, Fr. Landbouw II.

AKKERKOOL (Fr.: *earme Simen*). Langs water en op allerlei ruige plaatsen algemeen voorkomende samengesteldbloemige plant.

AKKERMAALSHOUT, z Hakhoutbos.

AKKERMAN, Otte Sijes (Oldeboorn 18.4.1872-), Blauwverver, christelijk schrijver van volksvoordrachten: *Foarjiersblommen* (1906), *For elk hwet* (²1921), *It nije foardrachteboek* (²1923).

Zie: A. Wumkes, Voorwoord van For elk hwet; P. Terpstra, Fr. folksdichters (1945), 109-128; Piebenga (1957), 226.

AKKERMAN, Paulus (Oldeboorn 13.6.1908-). Bakker te Marrum, auteur van christelijke volksromans in gematigd naturalistische trant en van journalistieke schetsjes uit het volksleven.

Wrk.: *As de bern great wirde* (1936, pseud. Paul fen Nijenborn); *De erven fen Freark Japiks Hindrikje* (1941); *De soargeleaze* (1943); *It Freark Jabiksfolk* (1946); *Hessel Ypma* (1949); *Waakend ljocht* (1950); *De maitiid fan it libben* (1954); *In man allinne* (1956), alle romans. Journalistiek: *Just, jawol!* (1953). Jongensboek: *Johannes en zijn maten* (1957).

Zie: A. S. Wadman, *Krytsk Konfoai*, 33-38, 96-99; Piebenga (1957), 268-270.

AKKERMAN, Pieter Hendriks (Oldeboorn 30.9.1910-28.6.1934). Evangelist en schrijver van christelijke volkslectuur, vaak onder pseud. Keuze uit zijn werk in *Ta in oantinken oan P. H. Akkerman* (1934) van P. B. Winsemius.

AKKERMAN Ozn., Sijas P. (Oldeboorn 23.1.1903-). Winkelier, schrijver van Nederlandse romans; in het Fr. o.a. *In swalker komt thiis* (1936). Zie: Piebenga (1957), 270.

AKKERONKRUID. In Frl. is de akkerflora dikwijls minder rijk dan elders in ons land. Door nieuwe bestrijdingsmethoden worden sommige soorten zeldzaam.

De bolderik is uit Frl. verdwenen en klaprozen worden zeldzaam. Op zandgronden dikwijls nog typerende onkruidvegetaties bestaande uit bijv. driekleurig en akkerviooltje, windhahn, hardbloem, kleine leeuwklauw en vergeet-mij-niet-soorten. De korensla van de zure, arme zandakkers vindt men alleen in oude akkergebieden in het O. (daar ook op tramwegen) en in Gaasterland. Naar het N. neemt de soort sterk af. Dauwnetel en vooral hennepnetel zijn algemeen, raai is zeer zeldzaam. Op iets vochtiger zandgronden treft men algemeen heermoes, veenwortel, akkermunt en moerasandoorn. De onkruidvegetatie op kleigronden vertoont een ander beeld. Zeer vaak vindt men daar klein hoefblad, guichelheil en duivekervel, dan hoenderbeet en paarse dovenetel met tussenvormen. De naaldekervel van kalkrijke, jonge zeeklei schijnt nu in Frl. zeer zeldzaam. De akkerboterbloem hoort nauwelijks tot de akkerflora. Op de klei in de Dongeradelen verschijnt ze onbestendig, vooral in open wegbermen. Maar de behaarde boterbloem is er algemeen, in graanakkers en op weilanden. Gevreesd onkruid, vooral in tuinbouwgebieden, zijn heermoes en kweek. Van de laatste

jaren is de enorme uitbreiding van het knopkruid, vooral op de iets zwaardere zandgronden een ware plaag.

AKKERWOUDE (Fr.: *Ikkerwâld*, woud*-naam). Streekdorp in Dantumadeel (2557 inw.). Gaat ongemerkt over in Murmerwoude. Coöp. zuivelfabriek. Buurthuis. Met buurschap Broek. A. heeft Ned. herv., Broek geref. kerk, beide openb. en bijz. chr. nationale scholen. Te A. een neutrale kleuterschool.

Zie: Repert., 172; Leeuw. Cour. (10.3.1934); Fr. Dagbl. (14, 21, 28 apr., 5 en 12 mei 1956).

AKKRUM (Fr.: *Akkrum* of *Akkrom*, misschien 'op de akkers' of 'het heem bij de akker' of 'het heem van Akker', een persoonsnaam). Hoofdplaats van Utingeradeel, aan straatweg en spoorlijn Lwd.—Zwolle (2457 inw.). Herv., doopsgez. en geref. kerk, twee openb. lag. scholen, chr. nat. school, openb. ulo, een landbouwhuishoudschool, openb. en bijz. kleuterschool. De herv. kerk (18de eeuw) met vier gebrandschilderde glazen van Th. en Tj. Gonggrijp* van Sneek (1761 en '62) en merkwaardige avondmaalsbeker (ca. 1650). Tuinkoepel (18de eeuw) van Welgelegen. De Amerikaanse miljonair F. Cooper te Chicago - Folkert Kuipers* uit A. — stichtte Coopersburg (1901), bestemd voor oude inwoners der gem. Watersport. Zuivelfabriek, oliefabriek, exportslagerij, exportbedrijf voor zuivelprodukten. Geboorteplaats van Johannes Acronius*. Tot 1797 een hernhutterse gem.

A. is ontstaan op een hoogte aan de Z.zijde van de Boorn en uitgegroeid langs de Slachtedijk. 'De ligging aan een bocht gaf, naar de volksmond zegt, de naam: 'A, krom' klaagde de reus, die de Boorn groef. Palmzondag is er de grote feestdag voor oud en jong. Voor het wapen van A., → Dorpswapens.

Zie: Repert., 172-173; Reg. Leeuw. Cour. 43; A. Algra, De Historie I, 122-129.

AKMARIJP (Fr.: *Eagmaryp*, wrsch. familienaam en ryp = strook, reep). Streekdorp in Utingeradeel aan de weg Akkrum-Joure (226 inw.). Geen kerk of school, wel klokkestoel met klok van 1545. A. ligt in 'De lege walden'. Zo heet ook de zuivelfabriek. Ca. 1460 brandschatte hier de beruchte Agge Donia een wijde omgeving.

AKTE FRIES M.O. Ingesteld door de Fryske Aka-demy*, sedert 1955 rijksakte; programma en exameneisen vastgesteld bij K.B. 542 van 8.12.1955. De eisen voor het verkrijgen van deze akte en de eraan verbonden bevoegdheden lopen parallel met die voor andere moderne talen. De akte A omvat hedendaagse taalkunde en literatuur; de B-akte vereist enige kennis van Gotisch en Latijn en studie van de historische taal- en letterkunde. Tot de aktebezitters behoren ook personen buiten het onderwijs. Opleiding: de Noordelijke* Leergangen van de Fryske Akademy.

AKTE, Fryske. Diploma voor lesgevers in het

Fries aan lagere scholen en Folk*- en Gealeargongen; 1915-24 uitgereikt aan 20 personen door de Underwiiskommisje fan it Selskip* for Fr. Tael- en Skriftekennisse; 1925-56 door de Algemeene* Fryske Underrjochtkommisje (A.F.U.K.) verstrekt aan 531 geslaagden. Als uitvloeisel van de Wet*-Cals is het examen nu geregeld bij K.B. van 10.9.1955, Stbl. 413. Het bijgevoegde examenprogramma omvat schriftelijk: vertalingen Fries-Nederlands en Nederlands-Fries, opstel en dictee en mondeling: lezen en taaleigen, spraakkunst, Fr. letterkunde na 1800 en didactiek. Eerste rijksexamen in 1957. Bezit van de onderwijzersakte is vereist.

De A.F.U.K. blijft voor zijn lesgevers aan de Folk- en Gealeargongen (dus ook niet-onderwijzers) akte-examens afnemen. Het examenprogramma is nagenoeg gelijk aan dat van de rijksakte. Wie vóór 1957 de A.F.U.K.-akte heeft behaald, geniet dezelfde bevoegdheid als de bezitters van de rijksakte. De A.F.U.K. blijft de opleidingscursussen verzorgen. Kweekschoolleerlingen van de derde en vierde klas kunnen als keuzevak een opleiding voor de F.A. volgen. Het Ynstitút* Fryslân geeft een schriftelijke leergang.

AKTE VAN CONSULENTSCHAP. De overeenkomst van 3.5.1766 tussen de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel en Willem V stiet, toen deze A.v.C. in Frl. bekend raakte, op woedend verzet. De beweging der patriotten werd erdoor versterkt. Vele vlugschriften keerden zich tegen Brunswijk en de stadhouder.

AKTE VAN SECLUSIE. De A.v.S., die elke Oranje uitsloot van benoeming tot stadhouder of kapitein-generaal, dreef Johan de Witt namens Holland door (1654). Door verraad, o.a. van Dirk van Ruyven*, die in dienst stond van Willem* Frederik, raakte de A.v.S. in Frl. bekend, waar zij verzet ontmoette. Mee hierdoor bleven de Fr. stadhouder en De Witt lang scherpe tegenstanders.

ALBADA. Edel geslacht uit Goïnga, bogend op afstamming van de Hollandse graven. Sicke († 1426) had o.a. twee zoons en een dochter: 1. Hessel; zoon Keymppe noemde zich Abbema; zijn tak stierf tussen 1550 en 1600 uit; 2. Agge (Aggaeus); zijn tak stierf in de 17de eeuw uit; 3. Eelck, trouwde Botte Gales Heslinga van Galama; kleinzoon Lieuwe († 1543) te Poppingawier, grietman van Rauwerderhem 1525 noemde zich A. Zoon Hette (1505—Steenwijk 1587), grietman van Rauwerderhem 1543-'78. Tak van diens oudste zoon Pieter (1562-1623) bleef rooms en vestigde zich te Roermond. Tak van jongste zoon Pybe werd hervormd. Beide stierven in de 18de eeuw uit.

Zie: Stb. I, 17; II, 15; Sminia, Naamlijst, 161; Andrae. Nalezing, 54; N.B.W. VI, 23.

—, **Aggaeus**, jurist en politicus (ca. 1530-

1586/88). Na zijn studie raadsheer in het Hof van Frl. (1553-59), daarna assessor in het Rijkskamergericht te Spiers (1559-70). Uiterlijk lang rooms, helde hij innerlijk naar het protestantisme over. Daardoor steunde zijn familielid Viglius van Aytta* hem niet. Woonde vaak te Keulen en hield contact met Frl. Gezant van de Staten-Generaal op het vredescongres te Keulen (1579). Acta van de vredeshandel van zijn hand. Voor een zetel in de Staten-Generaal bedankte hij. Op het eind van zijn leven leefde hij zeer teruggetrokken. Mogelijk aanhanger van Schwenckfeld.

Zie: N.B.W. VI, 21-24, met lit.; Repert., 222.

ALBADA, Bruno Lieuwes van, onderwijzer (Maastricht 11.12.1792-Workum 27.1.1876). Hoofd te Oudebildtzijl (1816-28) en Workum (1828-60). Schreef verschillende schoolleesboekjes, een studie over het Bildtse dialect en herinneringen: *Uit de oude en nieuwe doos* (1875).

Zie: N.B.W. I, 55.

ALBARDA. Geslacht uit Lwd., thans bijna geheel buiten Frl. Oudste tak stamt af van Johannes A. (1761-1838), arts, drost, baljuw en vrederechter. Vertegenwoordigers van het geslacht A. zijn o.a. Binse en Johan Herman A. en Johan Willem A. (1877-1957), voor de S.D.A.P. lid der Tweede Kamer, opvolger van Troelstra, minister van Waterstaat (1939-45), lid Raad van State (1945-52).

Zie: Ned. Patriciaat XXVI (1940), 9; N.B.W. IV, 21; X, 9-13; Geslachtsregister van de familie A. (1933) met Aanvullingen (1949); Ned. Leeuw (1953), 113.

—, **Binse**, jurist (Lwd. 1797-11.6.1862). Vooraanstaand rechtsgeleerde, in 1840 en '48 lid van de Dubbele Kamer der Staten-Generaal, in 1848 in drie van de vijf Fr. districten tot (liberaal) lid der tweede Kamer gekozen, ook (-1854) lid Prov. Staten, z Liberalisme.

Zie: N.B.W. IV, 21.

—, **Johan Herman**, jurist (Lwd. 24.6.1826-7.7.1898). Substituut-griffier van justitie en van 1859-86 lid Gedeputeerde Staten. De eerste die een systematisch overzicht van de in Frl. in wilde staat waargenomen vogels publiceerde (¹1865, ²1884). In 1897 gaf hij uit: *Aves Neerlandicae*. A. was erelid van de 'Deutsche ornith. Gesellschaft'.

Zie: N.B.W. X, 12-13.

ALBERDA, Johannes, zeiler (Lwd. 23.9.1910). Was kampioen van Nederland in de regenboogklasse in de jaren 1954, '55 en '56.

ALBERTINE AGNES, prinses van Oranje-Nassau (Den Haag 9.4.1634—Oranjewoud 14.5.1696). Dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Huwde te Kleef 2.5.1652 haar achterneef Willem* Frederik. Amalia wantrouwde Willem Frederik als eventuele opvolger van

Willem n. Na de dood van haar echtgenoot (1664) nam A. het stadhouderschap over Frl., Groningen en Drente waar tot de meerderjarigheid van haar zoon Hendrik* Casimir II (1675), wiens opvoeding haar veel moeilijkheden gaf. In 1672 droeg zij veel bij tot de verdediging van Frl., ook financieel. In de twisten tussen haar zoon en Willem in trachtte zij te bemiddelen. Na 1679 leefde zij meestal in Nassau, waar zij de regering had behouden en Oranienstein bij Diez liet bouwen, en op het eveneens door haar aangelegde Oranjewoud*. Kunstlievend, gaf grote feesten, liet veel schulden na.

Zie: N.B.W. I 60; J. C. van der Does, Prinsessen uit het huis van Oranje (1938), 146; J. Steur, Moeders uit ons vorstenhuis (1938), 119; N. Japikse, De geschiedenis van het huis van Oranje-Nassau II (1938), 34, 90; Repert. 222; Reg. Leeuw. Cour., 27.

ALBRECHT van Beieren (München 1330-Den Haag 16.12.1404). Vecht- en bouwlustig ridder, hertog van Nederbeieren—Straubing, regent (1358) en graaf (1389) van Henegouwen, Holland en Zeeland.

Om de aanspraken van Holland op Frl. te verwezenlijken ondernam hij met zijn zoon Willem in 1396 een tocht, eindigend met de overwinning bij Schoterzijl. De kaperoorlog duurde voort. In 1398 een tweede tocht onder graaf Willem met 20 000 man. Na een kort beleg van Staveren onderwierpen zich op 29 juli Oostergo en Westergo, maar het verzet was niet gebroken. Vetkoperse steden kregen voorrechten, vetkoperse edelen heerlijkheden. Met steun van Groningen, bisschop Frederik* van Blankenheim en de Likedelers* kwamen de Schieringers begin 1399 in opstand, belegerden Dokkum, bedreigden zelfs Staveren. Mei 1399 kwam Willem weer in Staveren. Hij ontzette 2 juni Dokkum en versterkte het huis Ter Luine. In juli brak weer opstand uit; door weinig medewerking van de Hollanders kon A. alleen Staveren houden, dat in de winter 1399/1400 en in juni 1400 door de Schieringers belegerd werd.

De kopstukken van de Vetkopers weken uit naar Holland. A. moest zich beperken tot Staveren en tekende 30.9.1401 een vredesverdrag, 1 okt. door Oostergo en Westergo bekrachtigd: A. mocht alleen Staveren versterken, de ballingen mochten terugkeren, een beperkt handelsverkeer werd toegestaan.

Zie: E. Verwijs, De oorlogen van hertog A. (Utrecht 1869); N.B.W. IV, 25-27; Repert., 222; Reg. Leeuw. Cour., 27.

ALBRECHT van Saksen (Grimma 1443-Emden 12.9. 1500). Sinds 1482 hertog van Saksen-Meissen. Opgevoed in Wenen, was A. een trouw vriend van keizer Maximiliaan, die hij herhaaldelijk hielp.

Als stadhouder en veldheer in de Nederlanden bedwong A. het verzet (1488-92) en schoot de kosten voor. Voor die schuld van 275 000 guldens droeg Maximiliaan hem de heerschappij over Frl. op met de titel gubemator*. Hiervan onwetend riepen de Schieringers van Westergo A. te hulp tegen Groningen. Hij stuurde troepen en op 30.4.1498 erkende Westergo A. als heer.

Na militaire successen (onderwerping van Lwd.) erkenden Oostergo en Westergo hem als gubernator en potestaat*. Keizer en Rijksdag benoemden A. 20,7.-1498 tot stadhouder. Filips de Schone stond hem 18.3.1499 de rechten van Holland af, met recht van terugkoop voor 250 000 (schuld van Bourgondië) en 100 000 gulden (schuld van keizer en rijk). In juli liet A. zich met zijn jongste zoon Hendrik*, de toekomstige opvolger, als heer huldigen, ook door de Zevenwouden, niet door de Stellingwerven en Groningen. A. organiseerde het bestuur (kanselier en raden, grietmannen) en vertrok. Hendrik bleef als bestuurder achter in Franeker. In 1500 kwamen de Vetkopers in opstand, belegerden Franeker, verschansten zich bij Bomsterzijl, maar werden door A. en graaf Edzard* van Oostfrl. onderworpen. Ook met Groningen kwam het tot een vrede (21.8.1500).

Zie: J. S. Theissen, Centraal gezag en Friesche vrijheid (Groningen 1907); N.B.W. I, 62-69, met litt.; Repert., 222.

ALBUM AMICORUM. Vriendenrol, album meestal in oblong formaat met poëzie en proza door vrienden van de bezitter zelf geschreven of uit een werk geciteerd en ondertekend, vaak van wapens voorzien. De Alba zijn voor de studie van de geestesgeschiedenis en de heraldiek* van belang. Verschillende Friese specimina zijn beschreven door Jhr. mr. H. Baerdts van Sminia (V.A. 1858; Vr.F. VIII, XIII). Het Fr. Museum heeft een kleine collectie, zo ook de Prov. Bibliotheek.

ALDERMAN, z Olderman.

ALDERWERELT, Joan Karel Hendrik de Roo van, militair en liberaal politicus (Harderwijk 6.8.1832-Den Haag 31.12.1878). Majoor der infanterie te Lwd.; in 1866 voor dat district lid der Tweede Kamer, bekend door scherpe kritiek; in 1877 minister van Oorlog; zijn plannen tot legerhervorming werden verijdeld door zijn ziekte en dood. Schreef handboeken over de geschiedenis der krijgskunde.

Zie: N.B.W. VI, 28-29; Wumkes, Paden IV, 601-604.

ALDFRYSK KRONYKJE. Een kroniekje dat overeenkomt met Olde* Frieske Cronike.

Zie: H. Bruch, Kroniek der Fr. kronieken (1952), 14-15.

ALDGILS (Aldgillus), Fr. vorst (koning), die in 678 bezoek kreeg van de Angelsaksische bisschop Wilfried, hem welwillend (te Utrecht?) ontving en hem, omdat hij niet met politieke bedoelingen kwam, toestond het christelijk geloof te prediken. A. weigerde Wilfried over te leveren aan de hofmeier van Neustrië, Ebroïn, die hem veel geld bood. A. regeerde over Groot-Frl. Dat Redbad hem 679 opvolgde, is onzeker.

Zie: Earebondel Wumkes, 24-37; Boeles II, 273.

ALGEMIENE FRYSCHE ÛNDERRJOCHT KOMMISJE (A.F.U.K.). In 1925 ingesteld door enige Fr. Selskippen om het onderwijs in het Fries te bevorderen. Sedert 1928 ontvangt zij subsidie van de Provinciale* Onderwijsraad, aan welke zij ook verantwoording is verschuldigd. De

subcommissies A en B zorgden voor Fr. cursussen aan schoolkinderen van resp. openbare en bijzondere scholen. Na de wet*-Slotemaker de Bruine (1937) mochten de lessen tijdens de schooluren worden gegeven. De subcommissies werden in 1940 opgeheven. Toen was de A.F.U.K. al meer georiënteerd op Folk*- en Gealeargongen. Deze bewijzen nog steeds hun bestaansrecht. Een nieuwe vorm zijn de zgn. oriënteringscursussen voor niet-Friezen, vooral gewaardeerd om het mondeling gebruik van het Fr. en het gesprek over de culturele situatie in Frl. Als consequentie van het vorige heeft de A.F.U.K. de opleiding geregeld voor een lesgeversdiploma, de Fryske Akte*. De A.F.U.K. belegt bijeenkomsten op onderwijsgebied, o.a. de jaarlijkse Mastersgearthomste (= onderwijzersvergadering) voor aktebezitters. Het tijdschrift 'De Pompeblêdden'* wordt mede door de A.F.U.K.

ALGËMIEN FRYSK JONGEREINBLËD. Verscheen van 1940-44 als orgaan van het Boun* fan Frysk-nasjonale Jongerein; na W.O. II voortgezet als 'De Stiennen* Man'.

ALG(E)RA. Geslacht van eigenerfden uit Suameer, reeds vermeld 1511. Vertakte zich sterk. Sommige takken lieten de e uit de naam weg, ook ging de naam enkele malen in vrouwelijke lijn over. Vroeger meest boeren, gardeniers en arbeiders; later ook velen in ambacht (vooral timmerlieden), handel, onderwijs en industrie; enkelen brachten het tot hoge functies. Nog meest in Frl. gevestigd, vooral tussen Harlingen, Dokkum en Drachten.

Zie: R. S. Roorda, It Algera-Algra-skaei, 2 dln. (1956-57).

ALGERA, Jacob, jurist (Wirtdum 28.3.1902-). Juridische studie te Groningen, ambtenaar Provinciale Griffie en Provinciale Bibliotheek (-1937). Sinds 1937 lid Tweede Kamer voor de A.R. partij. Van 1935-45 lid gemeenteraad van Lwd., in 1945 en '46 waarnemend burgemeester, van 1946-52 lid Gedeputeerde Staten van Frl. Sedert 2.10.1952 minister van Verkeer en Waterstaat.

Wrk.: Leeuwarden door de eeuwen heen (1935).

Zie: Geneal. Jierb. (1957), 42-43.

ALGIERS. Hoofdplaats van het N.Afrikaanse land Algerië. Eeuwenlang een zeeroversnest, waar talrijke Fr. zeelieden als galeislaaf moesten lijden. Vaak werd in de kerk van de Republiek gecollecteerd, om slaven te kunnen vrijkopen. Een Harlinger fregat nam in 1779 deel aan de tuchtiging van A.

Zie: V. A. (1896), 58-69.

ALGRA, Ale, leraar (Swichum 17.10.1902-). Van 1924-52 in Indonesië werkzaam, nu aan het Chr. Lyceum Sneek als leraar geschiedenis enz. Schreef (met zijn broer H. A.) *Dispereert niet*, Vad. Geschiedenis, 14 dln (1941-56), en alleen: *De Historie gaat door eigen dorp* I, II, III (1955, '56,

'57).

ALGRA, Hendrik, journalist en politicus (Hardegarijp 5.1.1896-). Een der voormannen van de A.R. partij, opgeleid voor onderwijzer, is leraar Nederlands en geschiedenis, hoofdredacteur van het Fr. Dagblad en lid der Eerste Kamer. Nam een voorname plaats in de geref. jongerenbeweging in. Schreef verscheidene historische werken.

Wrk.: o.a. Het erfdeel der vaderen, Handboek der vaderl. geschiedenis, 3 delen (Amersfoort 1936-46); De eigen weg van het Ned. volk, (1952); samen met A. Algra: Dispereert niet.

ALIKRUIK (Fr.: *krûkel*, *kreukel*). Huisjesslak, algemeen in de Waddenzee. Weinig gevoelig voor wisseling in het zoutgehalte, een eigenschap van veel dieren aan de kust. A., die geraapt kan worden langs dijken en op zandbanken, wordt in Frl. niet voor de consumptie verzameld.

ALK. In Frl. doortrekkende zeevogel uit N.-Europa.

ALLAMAND, Johannes Nicolaus Sebastianus, hoogl. (Lausanne 18.9.1713-Leiden 2.3.1787). Vriend van 's-Gravesande, huisleraar van diens zoons, uitgever van diens werken, hoogl. in de wijsbegeerte Franeker (1747-49), daarna in wijsbegeerte, wiskunde, nat. historie en experimentele natuurkunde te Leiden.

Zie: Galama, Wijsg. onderwijs (1954), 160-164, 242-246.

ALLARDI, Christiaan, medicus (Groningen 2.4.1747— Franeker 9.6.1822). Arts te Groningen, sinds 1797 hoogl. in de medicijnen te Franeker.

Zie: Boeles I, 2de dl. 653-657.

ALLARDSOOG (Fr.: *Aldertseach*). Buurschap onder Bakkeveen, genoemd naar gevelsteen met oog in de voormalige herberg (1785). In 1932 werd hier de eerste Nederlandse volkshogeschool* A. gebouwd, thans uitgegroeid tot complex met scholen en buurthuis. Bij A. ligt het M.E.se verdedigingswerk de Landweer.

Zie: Repert. 173; Leeuw. Cour. (16.10.1953); S. J. v. d. Molen, Onder Allards klokslag (1957).

ALLERHEILIGEN. Op A. wordt nog vaak de pacht van de boerderij betaald. Door de invoering van de gregoriaanse kalender onderscheidde men Oud-, -4. (12 nov.) en Nieuw-A. (1 nov.). Soms wordt nog op Oud-A. huur voldaan. 'Op A. komt het vee op stal'. Ook in de volksweerkunde komt men A. tegen. **ALLERHEILIGENVLOED**. Grote overstroming op 1.11.1570; velen verdronken; het water kwam tot voor de poorten van Lwd. en Sneek. Caspar de Robles* trad krachtig op en liet de dijken herstellen (z. Stenen man). Aan de kerk te Metslawier is een gedenksteen, die aangeeft hoe hoog het water stond.

ALLERSHOF, Eelke, schoolhoofd (Tolbert 27.1.1828-Ureterp 14.1.1907). Werkzaam te Ureterp, pionier inzake landbouwonderwijs en -voorlichting in Frl.: hij gaf les aan jonge boeren en onderwijzers, schreef landbouwkundige artikelen,

de *Landhuishoudkundige Beschrijving der Kantons Bergum en Beetsterzwaag* (Haarlem 1881) en een *Handleiding tot het ontginnen onzer heidevelden* (Haarlem 1885).

ALLINGAWIER (Fr.: idem, naam uit familienaam en wier*). Terpdorp in Wonseradeel ten Z.O. van Makkum (152 inwoners). Herv. kerk van 1634 met klok van 1599, geref. kerk.

Zie: Fr. Dagbl. (24, 31 aug., 7 sept. 1957).

ALLITERATIE, of stafrijm (staf = letter, vgl. *Buchstabe*). De oudste rijmvorm, die vooral toepassing heeft gevonden in de Germaanse talen, waar de klemtoon meest op de eerste lettergreep valt. Zij bestaat in de gelijkheid van medeklinkers aan het begin van beklemtoonde woorden; woorden die met een klinker begonnen, allitereerden ook. A. vormt een onmisbaar bestanddeel van het Oudgermaanse vers en van het Oudfriesche rechtsproza (bijv.: *thet hi thenne ower alle degan wera skel with thenne salta se and with thenne wilda witsing... mith etkeres orde...*) H. S. Sytstra* heeft getracht het Oudgermaanse vers te doen herleven. Los daarvan wordt het ook door anderen veelvuldig toegepast, vooral door de Jongfr. dichters.

Zie: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 21. jahrg. (1943), Hft. I; A. Wadman, Fryske fersleare (1953), vooral 52-59.

ALLUVIUM. Een verouderde term voor Holoceen*. ALMA, Hermanus, notaris (Menaldum 10.5.1839-Lwd. 3.10.1915). Stond te Ferwerd en te Menaldum; schreef anoniem het toneelstuk *Fryheid, Likheid en Broerskip* (1866).

Zie: Wumkes, Paden II, 228; Poortinga, Folkstoaniel, 65-66; N.B.W. IX, 19.

ALMANAK (Fr.: *it almenak*). a. In Frl. zijn tot in deze tijd de A.en in tel. Uit de 17de eeuw en later zijn er veel bewaard. Het Fr. Museum bezit een grote collectie. De A.en zijn vaak genoemd naar de woonplaats van de makers, liefhebbers van de mathematische kunst: Leeuwarder, Sneeker enz. A. Naast de Bijbel ('*it greate Almenak*', de grote A.) lag vader Cats, maar in de tafella de A. Van een pienter mens wordt gezegd dat hij *bibel en almenak trochkrûpt* was. Er waren A.en bijv. *mei klasjes* (met de classes, naamlijst van predikanten), *mei boerse stikjes* (met verhalen in het Fries e.d.). De merkeldagen (dagen waarop gelet moest worden, heiligendagen, jaarmarkten) waren rood gedrukt. Maar... van een leugenaar werd gezegd: *Hy licht as in almenak*. Meestal was de A. in een stukje perkament gebonden, maar er zijn ook exemplaren in leer met goud op snee. Kooplieden verkochten ze in het najaar aan de deur (*almenaksjoaden*).

Zie: Mayke Jakkeles, mei ynlieding en oantekeningen fan W. L. Brandsma (1951); Repert., 291.

b. Verbintenis tussen regeringspersonen van een kwartier* in de

Staten, waarbij aan iedere grietenij* volgens een rooster bij toerbeurt* de begeving van bepaalde ambten werd toebedeeld. Deze *A.en* werden officieel erkend en leidden tot oligarchie* en verzet daartegen.

Zie: C. J. Guibal, *Democratie en oligarchie* (Assen 1934), 91 e.v.

ALMANAK, Frysk, Verscheen in 1846 en '47 bij de Wed. M. v. d. Bosch te Lwd. De tijdwijzer werd verzorgd door E. M. Beima, het mengelwerk o.a. door C. E. Bakker, J. G. v. Blom, W. de Jong Jz., H. G. v. d. Veen en R. Windsma.

Zie: Wumkes, *Paden II*, 122.

ALMENUM (Fr.: idem, um*-naam, met persoonsnaam *Almari*). Dorp in Barradeel (87 inwoners). Land- en tuinbouw, glascultuur, fruitteelt. De tufstenen St.-Michaelsdom uit de 12de eeuw, die hier vroeger stond en waarin het vaandel van Magnus* werd bewaard, werd in 1575 binnen de wallen van Harlingen gesloten en ca. 1575 vervangen. Alleen het N.deel van A., de oude klokslag*, is als zelfstandig dorp blijven bestaan, de rest werd bij Harlingen gevoegd, z Harlingen.

ALMERE. Oudenaam voor het tegenwoordige IJssel-meer*. z Zuiderzee.

ALPHERBOS. Bos bij Beetsterzwaag ten N. van en aan de Poostweg, ca. 1820 aangelegd op heide door bezaaiing met grove dennen. Het prachtige, zware met fijnsparren gemengde dennenbos werd in 1944 door de Duitse weermacht geveld. Het terrein is herbeebost met Japanse lariks, fijnspar en douglas.

ALSEM. Plant. De absint-A. (Fr.: *aelst*) wordt aangetroffen langs dijken in het W. en Z.W. Vroeger gekweekt en in de volksgeneeskunde toegepast (*knoppen fan aelst*). De zee-A. (*flietrûd*) is algemeen op kwelders en langs zeedijken. De wilde averuit (*dúnaelst*) is adventief aangetroffen te Drachten.

ALSENGEMMEN. Gemmen van glaspasta van een type gevonden op het eiland Alsen (O.kant Jutland). De A. behoren tot de christelijke cultuurkring. Er zijn een achttal in Frl. gevonden. De A. hebben drie geheimzinnige, magere figuren en komen vaak voor op evangeliaria e.d. uit de 10de eeuw en later. De betekenis is duister.

Zie: Boeles II, 460-467; O. F. Gandert, in: 36. Bericht der röm. germ. Kommission (1955), 156-222.

ALTA, Eelko, predikant (Makkum 1723-Bozum 16.8.1798). Stond te Beers (1745-54) en Bozum (1754-98). Typisch vertegenwoordiger van de 18de-eeuwse moderne predikanten, bemoeide zich met weerkunde, met veehouderij, met veeziekten, vooral met de veepest. Hij entte — eerst heimelijk, later openlijk en bij wijze van voorbeeld - het rundvee (op den duur vooral kalveren van genezen koeien) in volgens een eigen methode. Zijn verdiensten zijn lang bij die van Geert Reinders achtergesteld. A. schreef: *Verhandeling over de*

natuurlijke oorzaken der Ziekte onder het Rundvee (1765). Verder hield A. harddravers en was een ijverig doelwit en patriot. Als zodanig werd hij afgezet (1790-95). In de Franse tijd volksrepresentant.

Zie: Leeuw. Cour. (i en 6.6.1950); Spahr v. d. Hoek, Fr. Landbouw, passim; Repert., 222-223.

ALTAARTAFEL, ook altaarmensa. Voor de altaren in de middeleeuwse kerk gebruikte men vaak een stenen tafel met enige wijdingskruisjes. Sarcofaag*-deksels werden daarvoor vaak gebruikt. Zij worden in onze kerken nog wel in de vloer aangetroffen. In holten in de A. werden soms relieken bewaard.

Zie: Haslinghuis, *Bouwk. termen*, 6, 7.

ALTEMALEN. Oud dobbelspel met een benen of zilveren zeskantig toiletje, waarop letters, die aangaven wat de spelers moesten doen.

ALTENA. In deze plaats- en geslachtsnaam werkt volkshumor: Al te na. Vgl. A.: herberg aan de Streek te Dokkum, gehucht onder Makkum, A-sate onder Lutkewierum. Ook komen voor Altefeer, Pasveer, Niettena.

ALTENA, Hector Livius van, politicus (Blessum, mei 1741-Lwd. 11.4.1806). Medestander van C. L. van Beyma*, na 1787 ook in St. Omer. In 1795 (provisieel) volksrepresentant. In de Nationale Vergadering eerst medestander van Van Beyma, later van Vreede; behoorde tot de radicalen. Na de staatsgreep van 12.6.1798 uit de politiek.

Zie: N.B.W. IX, 20-21.

ALTENA, Willebrordus Petrus (Wibien) (Makkum 3.11.1917-). Studeerde op het seminarie te St.-Michelsgestel en op het paterscollege te Cadier en Keer (Limb.) (1931-38). Daarna dichter, voordrachtskunstenaar en beheerder van het Kunsthuis 'Statum' te Makkum. Woont nu te Rotterdam. Is vergeleken met Speenhoff en Wilhelm Busch.

ALTFRIED, bisschop, was de tweede opvolger van Liudger* te Munster (839-49). Hij was misschien een zoon van diens zuster en werd zijn levensbeschrijver.

Zie: Romein, *Geschiedschrijving* (1932), 17-20; Supplement Bruch (1956), 2.

ALTHUSIUS, Johannes, rechtsfilosoof (Diedershausen 1557-Emden 12.8.1638). Sedert 1604 stadssyndicus te Emden. Bedankte voor professoraten te Leiden en Franeker. In de strijd tussen de landheren en de stad Emden speelde hij een grote rol. Als calvinist verzette hij zich tegen gezagsmisbruik en machtsaanmatiging der vorsten. Verdediger der Fr. vrijheid*, die het leven in de Republiek aandachtig volgde.

Zie: P. S. Gerbrandy, A., Grotius, Van Vollenhoven (Oxford 1945); H. Antholz, *Die politische Wirksamkeit des J. A. in Emden* (Aurich 1955).

ALTHUYSEN, Jan, predikant en dichter (Franeker 8.12.1715-Hiaure 9.8.1763). Zoon van Simon A., predikant te Hiaure (1750-63). Vertaalde 101 psalmen en de tien geboden in het Fr. en gaf deze met vertalingen van Gysbert Japicx (en met de gelegenheidsverzen van zijn vader en van hem zelf) in 1755 uit. Hij wist, op het nippertje, de kerkelijke goedkeuring voor deze uitgave te verwerven. Het boek is opgedragen aan drie Fr. edellieden en is een van de weinige tekens van bewust Fr. streven in deze eeuw.

Zie: Chr. Stapelkamp, Hòndert psalmen fin David mey dy Tyien Geboden byrymme trog Jan A. (1957); N.B.W. II, 20-21; Repert., 223.

ALTHUYSEN, Simon, eigenaar van een wolkammerij en dichter (?-Franeker na 1757). Man van universele belangstelling, die zijn gelegenheidsverzen in het Fr. schreef, in de geest van zijn tijd. Zij verschenen samen met die van zijn zoon Jan A.* in een prachtige kwarto-formaatuitgave in 1755.

Zie: Chr. Stapelkamp, De Friese gedichten van Symen J. A. (Estrikken X, Groningen 1955); Repert., 223.

ALTING, Albertus Samuel Carpentier, predikant (Purmerland 30.12.1837—Den Haag 4.8.1915). Kwam in zijn Dokkumer jaren (1865-82) als 'modern' predikant naar voren. Was redacteur van 'Oostergo', gaf mee de stoot tot de vergaderingen van de moderne theologen in de N. provincies te Lwd. (1868) en indirect tot de oprichting van de Protestantenvond* (1871). Stichter van 'De Nieuwe Richting in het leven. Bladen ter godsdienstige ontwikkeling' (1868-71). Had hoge rang in de Orde der Vrijmetselaars.

Zie: Levensberichten Mij. Letterk. (1916), 105-133, met bibl.

ALTING, **Bernhard**, jurist (Groningen ca. 1600-? na 1655). Syndicus in zijn geboortestad 1633, in 1644 ontslagen, wrsch. ook vanwege zijn gematigdheid t.o.v. de Ommelanden. Weer in genade aangenomen, werd hij o.a. tot raadsheer gekozen (1653). Schreef een pittige, pamfletachtige stijl. Twee werken zijn van wijder belang: hij wil de Ommelanden ervan overtuigen, dat Groningen, evenals zij, Fries is.

Wrk.: Syndicus, ofte tractaetken over 't ambt van de syndicqen, ende pensionarissen (Groningen 1645, 1710 en 1750); De pilaren ende peerlen van Groningen: Tractaat, betoonende waer op de welvaart van die stad is staende, ende waer door zy meest is geciert (Groningen 1648, 1710 en 1750).

Zie: E. H. Waterbolk, Twee eeuwen Fr. gesch. schr. (Groningen-Djakarta 1952); N.B.W. I, 93.

ALTING, **Menso**, theoloog (Eelde 9.11.1541—Emden 7.10.1612). Als raadsman van Willem Lodewijk, corresponderend met vele Friezen, beïnvloedde de Emder predikant de hervorming in Frl.

Zie: Groning. V.A. (1924), 121-180.

ALUMNUS, voedsterling. Om in de behoefte

van predikanten te voorzien, steunden de Staten verschillende studenten financieel. De Fr. A. moest ook de Fr. kerk dienen. Zo kon Joh. Bogerman* van Enkhuizen naar Lwd. gehaald worden. Het aantal alumni correspondeert met de predikanten nood. In de 18de eeuw waren o.a. Ev. Wassenbergh*, A. Ypey* en H. W. C. A. Visser* A.

ALUTARIUS, **Conradus Johannis**, predikant uit de eerste tijd der herv. kerk, stond o.a. te Tsjum tot ca. 1627. Schreef verschillende werken.

Zie: B.W.P.G. I, 127.

ALVER (Fr.: *wever*). In de Fr. binnenwateren komt dit visje algemeen voor. In de herfstmaanden is het vaak o.a. in de stadsgrachten van Sneek in grote scholen waargenomen. Heeft in Frl. geen marktwaarde.

ALVINUS, (Alwijn) (ca. 1400). Volgens Suffridus* Petrus, rector en secretaris van Sneek. Aan hem wordt een wereldkroniek toegeschreven, waarvan een bewerking in Friese verzen, *Thet Freske Riim**, en een stuk in het Hollands, deels in verzen, deels in proza, over is. z Tractatus Alvini.

Zie: B. IX (1947), 35-54, 77; J. Hoekstra, Vier Fr. Kronieken, rede (Den Haag 1948).

AMALIA van Anhalt, z Henriëtte Amalia van Anhalt.

AM(M)AMA. Edel geslacht, waaruit twee halfbroers: 1. Johannes Henricus († 1612), burgemeester van Franeker en gedeputeerde. Zijn zoon was Sixtinus. Een zoon van Sixtinus: Nicolaas. 2. Joachim († 1647), victualiemeester te Boertange. Zijn zoon heette Gerrit († 1677), bevelhebber van het Staatse garnizoen te Emden. Diens zoon was Joachim (1657-1720), commandant van Hulst. Met zijn dochters stierf het geslacht in 1751 uit.

Zie: Stb. I. 21; II, 18; N.B.W. I, 115; V, 9; Boeles I, 2de dl., 177, 179, 218.

AMAMA, **Nicolaas**, filosoof (Franeker ca. 1618-1656). Zoon van Sixtinus A., geliefd leerling van J. Ph. Holwarda*, wiens werk hij voortzette. Een professoraat werd hem onthouden.

Zie: N.B.W. V, 9, 10; Galama, Wijsg. onderwijs, 93-96.

AMAMA, **Sixtinus**, hebraïcus (Franeker 13.10.1590-9.11.1629). A. was de beste leerling van J. Drusius*, die hij, na zijn studie te Franeker, Leiden en in Engeland, in 1616 opvolgde. Pleitte sterk voor verbetering der talenstudie en voor goede zeden. Beviend met G. Amesius*. Van onrechtzinnigheid verdacht, niet geroepen tot medewerking aan de synodale bijbel vertaling.

Zie: B.W.P.G. I, 132-138; (met wrk. en litt.)

AMARANT (Fr.: *idem*). Het papegaaiekruid en de witte A. op enkele plaatsen adventief.

AMBACHTSKUNST. In Frl. bloeide de A. in de 17de en 18de eeuw, ook door het Fr. Stadhouders Hof. Er waren: goud- en

zilversmeden, klokkenmakers, koperslagers, geweer- en pistoolmakers, weerglasmakers, pottenbakkers, decoratieschilders enz. Deze vervaardigden gebruiks- en siervoorwerpen, die aan mode-invloeden onderhevig waren, als beroep, zulks in tegenstelling tot de volkskunstenaars.

In de 19de eeuw verlegt zich de tegenstelling naar die tussen machine en handwerk. De machine wint. Pas in de 20ste eeuw leeft het handwerk op, mee door de 'Foriening* foar Fryske Folkskunst' en door het F.A.F.*. Men wil een eigentijdse kunst, die de oude motieven niet verwaarloost. Zo hebben we: pottenbakkers als Dijkstra en Hofstra, koperslagers als Buikstra en de Dijkstra's, klokkenmakers, zilversmeden als Van den Houten, houtsnijders, rotanindustrie, Hindeloper schilderwerk, ook weefwerk van Smit uit Bakkeveen en mej. Koopmans, borduurwerk van mej. Van Hulsen, Lwd., en Anne Porte; poppen van mevr. Vonk-Migchels, enz.

Mede door daadwerkelijke steun van de overheid, o.a. in de vorm van opdrachten, en nieuwe belangstelling bij particulieren ontwikkelt zich het kunstambacht in Frl. z. Volkskunst, Zilversmidkunst.

Zie: G. C. Stellingwerf-Jentink, Fr. Kunst en Kunstnijverheid, in: Het Noorden (1904); N. Ottema, Ambachtskunst in Oud Lwd. Gedenkboek Lwd. 1435-1935; H. F. Faber, Kunsthuis Statum te Makkum, in: Friesland I (1940); N. Ottema, Het kunstambacht en de Volkskunst in Frl. (Amsterdam 1942); H. G. van Slooten, Friese Ambachts- en Volkskunst, in: Frl. toen, nu en straks (1952); Repert., 359-360.

AMBONEZENKAMPEN

(Ambonezenwoonoorden). In Frl. zijn vier A.: 'Wyldemerk' te Kippenburg onder Balk, 'De Wite Peal' te Sint Johannesga/Rotsterhaule en 'Ibenheer' en 'Oranje' te Fochtelo. In het A. 'Wyldemerk' zijn de in Nederland verblijvende Ambonese moslims ondergebracht. Dit gebeurde om aan de onder deze mensen levende wensen op godsdienstig gebied tegemoet te kunnen komen. Ook verrees in dit kamp een eenvoudige moskee, de tweede in Nederland. De bezetting van de A. is (eind 1957) : 'Wyldemerk' 312, 'De Wite Peal' 81, 'Ibenheer' 252 en 'Oranje' 154, in totaal bijna 800 zielen dus.

Zie: Leeuw. Cour. (19.3.1955).

AMBROSIA (Fr.: *moalstokje*). Adventief uit N.Amerika. Enkele malen aangetroffen als opslag uit pluimveevoeder. Soms veel op een adventiefterrein bij Wartena.

AMBULATOIRE AMBTEN (A.a.). Ambten, die voor korte tijd werden waargenomen (als Staat-Generaal, Ged. Staat e.a.), ten tijde der Republiek bij toerbeurt* vergeven. Daarnaast bestonden perpetuele ambten. Oorspronkelijk werden zij ten Landsdage vergeven, maar dan kwartiersgewijze; later in iedere kamer* onder de grietenijen. Volgens oud gebruik droeg het kwartier* der steden de begeving van de hem toevallende A.a. op aan de stadhouder, die ze meestal weer toekende aan de volmachten van de steden. De begeving dezer A.a. werd oorzaak van kuiperij* die men

trachtte te reguleren door almanakken*, z Oligarchie, Rechtsomgang.

Zie: C. J. Guibal, Democratie en oligarchie (Assen 1934), 91 e. v.

AMBYLD, It (Het Aambeeld). Mededelingenblad voor het kader van het 'Frysk Boun om utens', verschijnt sinds 1954.

AMELAND (Fr.: *It Amelân*, oudst bekende vorm *Ambla*; *Ame* is water (loop)). Waddeneiland, van Terschelling gescheiden door het A.-ergat (Boorndiep), van de Engelsmanplaat door het Pinkegat. Binnen de hoogwaterlijn is A. 5726 ha groot. A. heeft vier dorpen, van W. naar O.: Kollum, Ballum, Nes (de hoofdplaats) en Buren. Het *wapen* is 'Een schild in de lengte doorsneden, de regterhelft van goud, beladen met drie zwarte dwarsbalken, van de regter boven- naar de linkerbenedenhoek neerdalend, de linkerhelft van lazuur, beladen met een wasschende maan van zilver, het schild gedekt met een gouden kroon'. De officiële gemeentevlag heeft 'vier horizontale banen van boven naar beneden, blauw, geel, blauw, geel. In elk der blauwe banen een omgewende wassenaar van zilver, en in elk der gele banen drie zwarte rechter schuinbalken'. → Waddeneilanden.

BEVOLKING. In 1810 2137 inwoners, in 1930 nog 1929; daarna komt er een langzame groei: op 1.1.1958 2456. Meestal overtreft het vertrek de vestiging; de trek is vooral naar de havensteden in het W. Het aantal zeelieden is in deze eeuw sterk verminderd; in de 18de eeuw was zeevaart nog hoofdmiddel van bestaan. Tot eind 18de eeuw belangrijke Groenlandse walvisvaart. Daaraan herinneren de zgn. Kommandeurshuizen met karakteristieke gevelversiering, erfscheidingen van walviskaken (kakebenen) en opschriften op grafzerken. De kustvisserij op de Noordzee, in de 19de eeuw nog in Kollum, is voorbij; men vist alleen nog voor eigen gebruik bot op het Wad. Het toenemend bezoek is nu een bestaansbron; er kwamen in 1930 ca. 3000, in 1954 meer dan 36 000 badgasten, waarvan 5000 dagjesmensen meest uit de N. provincies. Na 1950 is het aantal Duitsers, vooral uit het Roergebied, sterk toegenomen, in 1954 ca. 2400. Winkelstand, hotelbedrijf (twee strandhotels) en pensions profiteren hiervan; zo ook de 50 kampeerboerderijen, kampeerterreinen en (meer dan 100) zomershuisjes.

Van de bevolking zijn Ned. herv. 861, doopsgez. 383, r.k. 814, geref. 211, buitenkerkelijk 138. Buren is voor 100 pct. rooms, de doopsgezinden en gereformeerden wonen in de W. dorpen. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1956 werden uitgebracht op de K.V.P. 273, P.v.d.A. 608, A.R. 186, C.H.U. 251, V.V.D. 121 en C.P.N. 14 stemmen. De gemeenteraad telt zeven leden: 1

C.H.U., 2 K.V.P., 3 P.v.dA.-V.V.D., 1 A.R.P. (1958).

TAAL. De taal is een stadsfries dialect; van de schoolkinderen spraken in 1955 4 pct. Fries. Oorspr. is de taal Fr. geweest. Folkloristisch is het Sint* Nicolaasfeest vermaard, z Dialecten.

VERKEER. De harde weg van Kollum naar Buren (1920) is onlangs verbeterd. Elk dorp heeft een verharde badweg, Nes de beste en mooiste. De veerboot Nes—Holwerd, die op tij moet varen (dus elke dag op een ander uur) verbindt A. met de wal. Door verlenging van de veerdammen en het baggeren van een geul kan in 1958 de boot op vaste tijden varen. De dienst Ballumerbocht-Zwarte Haan is ca. 1940 opgeheven. Bij krachtige O.wind is A. door laag tij geïsoleerd, vandaar een vliegveld van ca. 70 ha ten N. van Ballum.

BODEM. A. is een deel van het complex van strandwallen langs de Noordzeekust. De bodem bestaat grotendeels uit duin- en wadzand en is jong-holoceen. Of A. aan Frl. vast is geweest is onzeker, maar vanwege de veenafzettingen onder de duinen en op het Wad (Heideveld) wel wrsch. De duinen zijn lager dan op de buureilanden; alleen bij Kollum en op het Oerd een enkele top boven de 20 m (Oerder Bunkert +24). Men onderscheidt drie duincomplexen: *a.* de boog van Hollum-Ballum, & die van Nes-Buren en *c.* Het Oerd. Tussen *a* en *b* was tot na 1800 een kale zandvlakte, en Z.waarts daarvan een slenk (met een brug erover). Tegen doorbraak is meermalen gepoogd beide complexen door een stuifdijk te verbinden, het lukte in 1851. Toen ontstonden hier de Zwanewaterduinen voor de Zwanewaterstuifdijk. Ook tussen *b.* en *c.* dreigde inbraak; tegen 1900 werd de Kooi-Oerd-stuifdijk aangelegd. Aan de Z.W.kust bij Kollum verplaatste de geul van *het A.er* gat zich O.waarts; tegen doorbraak van het smalle duin zijn hier de laatste jaren kostbare verdedigingswerken uitgevoerd met zinkstukken en een basalt dam. Tot na 1900 was A. onbedijkt; alleen de hoge zandgronden om de dorpen (de mieden) waren door lage zodendijkjes enigszins beveiligd. Vele wielen getuigen van vroegere doorbraken. De gronden buiten deze dijkes, de Grieën*, overstromden bij hoge vloed; hier is de bodem meest zandige klei; zo ook in het Nieuwlands Rijd, ten Z. van de Kooi-Oerd-stuifdijk. Er lopen bochtige slenken door. Tussen Ballum en Nes ligt laagveen.

LANDSCHAP. A. heeft door het ontbreken van afdoende bedijking tot in deze eeuw een uniek cultuurlandschap gehad; door inpolderingen, ruilverkavelingen en verharde wegen is dit thans verdwenen. Tussen Nes en Ballum is geen bebouwing of boomgroei. Vele mooie *A.er* boerderijen zijn door verbouwing tot kampeerboerderij geschonden. Ballum heeft het oude karakter het best bewaard.

GEBRUIK VAN DE BODEM. De mieden* waren vanouds hooilanden (vandaar de naam); de hoge zandgronden ten N. van de dorpen deels bouwland. Grieën en duinen waren gemene weide. Er zijn drie marke-organisaties op A. geweest: de marke van Hollum en Ballum (uit twee ontstaan), de gemene weide van Nes met de Leijen en de boerenstand van Buren. Na de oogst mocht het vee overal vrij grazen; dit heet 'vrijgang'. De gemene weide van Hollum en Ballum werd in 1896 verdeeld, in

dat jaar werd het waterschap de Grieën opgericht en in 1915 bedijkt. In 1904 werd de gemene weide van Nes verdeeld, in 1928 die van Buren. Het Neerlands Reid (Nieuwlands Rijd) en een deel van de Oerder duinen worden nog als gemene weide gebruikt, sedert 1921 als N.V. georganiseerd. Het waterschap Nes-Buren werd in 1930 bedijkt. De mieden waren al vroeg particulier bezit en sterk versnipperd; de Ballumer miede (190 ha) omvatte ca. 3700 percelen, 1916 in vrijwillige ruilverkaveling gereduceerd tot 219, alle aan een weg en een waterlossing. 1926 volgt ruilverkaveling van de Hollumer miede, 1930 die van Nes en Buren; voor Kollum en Ballum is een nieuwe, meer ingrijpende ruilverkaveling in uitvoering, met nieuwe boerderijen buiten de dorpskommen. - In 1956 had A. 1786 ha grasland en 146 ha bouwland. De Rijkswaterstaat, beheerder van de *A. er* duinen, heeft sedert 1890 vier bossen aangelegd ten N. van Nes en Buren, totaal ca. 160 ha, thans in beheer bij de houtvesterij Frl. van Staatsbosbeheer. In totaal is 39 pct. van de opp. cultuurland met in 1956 3633 runderen, 273 paarden (het *A.er* paard heeft een goede naam) 2058 schapen, 5061 hoenders en slechts 33 varkens. Stoomzuivelfabriek (1927) in Hollum.

GESCHIEDENIS. Voor 1400 is weinig bekend. Uit de 8ste eeuw zijn er goederenschenken aan Fulda; ca. 889 wordt het klooster Foswerd gesticht en ca. 1109 verplaatst naar Ferwerd. Verdragen met Albrecht van Beieren en zijn opvolgers na 1396 houden neutraliteit en voorwaardelijke onderwerping in. Ca. 1424-1808 betaalt A. huisgeld aan Holland. 1405: A. onafhankelijk van Ferwerderadeel. De hoof deling Ritske Jelmera (ca. 1424-50) stamvader der Cammingha's, heer van A. In de dorpen koos het volk colleges van 12; het gerecht van A. bestond uit de heer en twee bijzitters. 1550: Wytze I weigert hulde aan prins Filips. 1580: Taco, voogd voor Sicco, steelt de kloostergoederen. 1587: Sicco verdrijft de priesters (eerst in 1611 wordt een predikant beroepen); 1588: A. als onafhankelijk en neutraal erkend door Frl.; 1598: door Spanje. Infante Isabella bedong in 1629 vrijheid voor de r.k. eredienst en onderhoud van een priester. Sinds 1646 was er een statie, bediend door een jezuïet, 1723-26 dooreen jansenist, daarna door een r.k. seculier. Alle gezindten hadden gelijke rechten en ook roomsen bekleedden ambten. Ca. 1560 kwamen er veel doopsgezinden, wier aantal later sterk verminderde, o.a. door overgang naar de geref. kerk. De hervormde meerderheid stond tot 1816 los van de Nederlandse kerk. In de 19de eeuw nam het aantal roomsen toe. De predikanten en priesters, die het hele eiland moesten bedienen, bleven meestal maar kort. In 1694 kreeg Nes een eigen predikant. Het collatierecht behoorde aan de heer, van 1814-61 aan de koning. In de 17de eeuw hadden de Cammingha's te kampen met pretendentes (o.a. Ernst Zuhm, die in 1639 korte tijd vaste voet op A. kreeg) en met ontevredenheid hunner onderdanen; de volksinvloed werd vergroot en het recht gecodificeerd (Statuten van 1622 en 1658). Na hun uitsterven vererfde A. aan de familie Thoe Schwartzenberg, die het in 1704 aan de prins van Oranje verkocht. A. werd nu bestuurd door een baljuw; de banden met de Republiek werden nauwer. Het dorpsbestuur bestond toen uit burgemeesters en volmachten, het gerecht uit de heer en de burgemeesters. In 1795 werden de goederen der Oranjes gesequestreerd en in 1801 werd A. bij Frl. ingelijfd. W., M.; v., J.

Zie: J. Houwink, De staatkundige en rechtsgeschiedenis van A. tot deze eeuw (Leiden 1889); D. van Blom, De onzijdigheidsverklaringen van A., in: Vr. F. XXX (1930), 53-70; D. A. Brouwer, A. (Amsterdam 1936); W. J. de Vries, Het vreemdelingenverkeer, in: T.K.N.A.G (1955); H. Aukes, Het voorgeslacht van Kardinaal De Jong (Utrecht 1955); F. C. A. Huber, Het waddeneiland A. (1956); Repert., 173-175; Reg. Leeuw. Cour., 43.

Ameland in de volkstaal. Het wat vreemde, immers niet-Friese, van A. heeft in de volkstaal zijn sporen nagelaten. Er waren *A.er* paarden (met kromme neuzen), en koeien, *A.er* koekjes of platte koeken van stroop en suiker. De *A.er* 'guten' (lotelingen) waren in en om Holwerd berucht. Een Ommelandse reis heet in het N.O. en in de Wouden nog wel een *A.er* reis. Zeemeeuwen heten langs de kust 'Amelanner hinnen' (*A.er* kippen). In de N.O. hoek heette men A. 'it Apelân' (Apenland). De knotte werd ook 'Amelânner leafdestrûp' (*A.er* liefdeknoop) genoemd. Amelander boerenhuis. Dit lijkt noch in uiterlijk, noch in plattegrond op het Fr., het herinnert met zijn dwarsdelen en grote, in de zijgevel geplaatste inrijdeuren, eer aan Drente. In de schuur bevinden zich de hooivakken; zijn deze te diep, dan wordt het hooi ook binnengebracht door het 'solderfeinster', een hoog in de achtergevel geplaatst luik. Langs de vakken loopt het 'koejes', waarin het vee op Fr. wijze staat, aan de andere zijde is een buitenstijlruimte ('legeweech') voor gereedschappen en opslag. Hoewel in de 16de eeuw reeds schuren op A. werden genoemd, is het *A.er* boerenhuis ontstaan uit het oud-Fr. In 1787 wordt het versieren van de zomerstal met 'allerleye sieraden' vermeld, sedert in onbruik.

Zie: 3. J. v. d. Molen, Het Fr. boerenhuis ... (Assen 1942).

AMELANDER DAM (*A.d.*). Dam van Holwerd naar Buren; 1872, lang 8.7 km, aangelegd door de Maatschappij tot Landaanwinning op de Fr. Wadden. De *A.d.* kreeg een kruinbreedte van 60 cm en reikte tot 50 cm beneden hoog water. Doel was de aanslibbing op het Wad te bevorderen; bij Holwerd heeft zich aan de O.zijde klei afgezet en aan de W.zijde meer zand, doordat de dam ca. 2 km ten W. van het Wantij (z. Waddenzee) ligt. Het onderhoud werd de maatschappij te duur: na 1882 is de *A.d.* aan zijn lot overgelaten en thans vrijwel geheel door de stormvloed vernield. De kern van de veerdam bij Holwerd is de rest van de *A.d.*

Zie: P. J. W. Teding van Berkhout, De Landaanwinning op de Fr. Wadden (Zwolle 1867); J. Lorié, De herovering onzer Wadden (1899).

AMELANDER KUNST, z → Beschilderd meubilair.

AMELANDER SCHALKEN (of **GUTEN**). Bijnaam van de bewoners van Ameland. Het rijmpje zegt: 'De *A.s.* die stolen drie balken, des avonds in de maneschijn; daarom zal dat haar

wapen zijn'; wat betrekking heeft op de voor het eerst in 1787 (in: *Tegenw. Staat*) vermelde overlevering, dat de Amelanders drie balken van Terschelling haalden om er een galg voor veedieven van te maken. Aanleiding tot de sage vormden de wapenfiguren: drie balken en een halvemaaan.

AMENT, Harmen Thieden (Amsterdam 1.12.1768-Sneek 5.2.1839). Radicaal patriot, die een ms. naliel over de bewegingen van 1786-87 in Holland (uitg. Bijdr. en Meded. Utr. Gen. XLVIII, 1927). Na een verblijf te St.-Omer kwam hij in Frl., waar hij verschillende functies waarnam (apotheker, volksrepresentant, secretaris O.Dongeradeel, notaris op Ameland en te Dokkum).

Zie: N.B.W. :X, 22, 23.

AMERIKA. Het aantal Friezen is in A. gering. Toch is de bijdrage van de Fr. Amerikanen niet onbelangrijk, en heeft Frl. zich altijd sterk verbonden gevoeld met 'it lân fan dream en winsken' (het land van droom en wensen). Taal en nationale traditie zijn ook in A. zo lang mogelijk vastgehouden. Nog zijn er een zestal Fr. verenigingen (Paterson, New Jersey; Grand Rapids, Michigan (2 x); Orange City, Iowa; Springfield, South Dakota; Racine, Wisconsin). In de Amerikaanse geschiedenis worden de 17de-eeuwse Friezen B. J. Krol* en P. Stuyvesant* genoemd.

Met de tweede Nederl. immigratiegolf (1847-50) kwamen vele Friezen (z. Emigratie in het verleden). Er bestaan in A. vier plaatsen 'Friesland' (in Michigan, Minnesota, South Dakota en Wisconsin) en twee 'Harlingen' (New Jersey en Texas). De telefoongids van Grand Rapids kent 140 Dykstra's. - Onder de figuren uit ca. 1850 moeten genoemd worden M. A. Ypma*, O. H. Bennema*, W. van Peyma*. Op den duur werden al deze Friezen Amerikanen. Naar verhouding kwamen zij het meest op kerkelijk terrein naar voren, verder waren er vele professoren en bestuursleden van universiteiten of 'colleges' van Fr. afkomst. Natuurlijk trok ook de landbouw. De eerste emigranten hadden het te druk met andere dingen en kwamen niet tot schrijven. Later veranderde dit. Zo zijn er een viertal schrijvers van Fr. afkomst de laatste jaren naar voren gekomen (H. K. Pasma*, D. C. de Jong*, Meindert de Jong*, F. Feikema*). Tot een vroegere generatie behoort W. J. van der Meer*. Genoemd moeten worden K. Schoolland*. L. P. de Boer*, F. H. Kuipers*, A. Hyma*, M. ten Hoor* en B. J. Fridsma*. - Er werden ook een aantal dissertaties verdedigd, die een Fr. onderwerp betreffen: W. Th. Hewett, *The Frisian language and literature* (1879); H. K. Pasma, *The contribution of the Frisians and the Dutch to the philosophical idea- of freedom* (Washington 1930, niet uitgegeven); J. G. Holwerda, *A comparative study of Old English and Old Frisian* (California 1932, niet uitgegeven); Sydney Fairbanks, *The old West Frisian Skeltana riucht* (Cambridge, Mass., 1938); D. Jellema, *Frisian trade to 1100* (Wisconsin 1952, niet uitgegeven); Herre de Groot, *Studies in the history and structure of West Frisian with reference to*

English (Montreal 1954); idem, The importance of Frisian in the realm of English philology, read to the Annual meeting of the Canadian Linguistic Association (niet uitgegeven), z Adams, J.

Zie: De Tsjerne, Amearikanûmer (1950); Friesland toen, nu en straks (1952), 377-381; B. XIX, (1957), 97-107.

AMERSFOORDT, Hendrik, historicus (Amsterdam 30.5.1796—Sneek 8.5.1843). Rector in Sneek, ijverde voor onderwijsverbetering, gaf met H. W. C. A. Visser* in 1824-28 3 dln. *Archief voor Vaderl. en inzonderheid Fr. Geschiedenis, Oudheid en Taalkunde* uit. Medeoprichter van het Fr. Genootschap*, 1834-43 voorzitter. Bewerkte de geschriften van Jancko Douwama*.

Zie: U. A. Evertz, Woord ter herinnering, in: 15 de versl. Fr. Genootschap (1843); N.B.W. I, III.

AMERSFOORDT, Jacob Paulus, landbouwkundige (Harderwijk 9.7.1817-Badhoeve, Haarlemmermeer, 1.2.1885). Zoon van de vorige. Studeerde rechten, letteren en landbouwkunde. Werd in 1854 pionier in de Haarlemmermeer, waar hij een modelboerderij stichtte en burgemeester was.

Zie: N.B.W. I, 112-113; Leeuw. Cour. (2.7.1955).

AMERSFOORDT, Jacobus, hoogl. (Amsterdam 24.11.1786-Franeker 23.10.1824). Professor oosterse letterkunde te Harderwijk (1815), theologie te Franeker (1818), na 1821 ook bibliothecaris.

Zie: Boeles I, 2de dl., 758-760.

AMESIUS, Guilielmus (William Ames), theoloog (Ipswich 1576-Rotterdam 1633). Van puriteinse afkomst, leerling van G. Perkins; botste met de Engelse staatskerk. 1600 vlucht naar de Republiek, opgenomen onder de contra-remonstranten, o.a. bij de synode van Dordt, steunde o.a. J. Maccovius, later zijn vijand; 1622-33 hoogl. te Franeker, naast S. Amama pleitend voor waarachtige godsvrucht. Streed tegen de remonstranten en Rome en had grote invloed, wrsch. indirect ook op Gysbert Japiks.

Zie: H. Visscher, G. A. (Haarlem 1894); B.W.P.G. I, 140-147 (met wrk. en litt.); K. Reuter, W. A. (Moers 1940).

AMSTEL, J. J. Ploos van, z Ploos van Amstel, J. J.

AMULET. Met heilige kracht geladen voorwerp. Veel in Fr. terpen gevonden (maskerkralen, tanden van beren, wilde zwijnen, honden, paarden, een fallus). Soms van hertshoorn met cirkeltjes met centraal punt, ter afwering van het boze oog of ziekten.

Zie: Boeles II, 140-141.

A.N.A.B., z Landarbeidersbond.

ANABAPTISTEN (letterlijk: wederdopers). Naam, vaak gebruikt voor de oudste doopsgezinden*. Zij komen van 1530 af in Nederland, ook in Frl. voor, waar Sicke* Freerks als eerste A. de marteldood stierf, en waar hun leider Menno* Simons woonde. Men dient te onderscheiden tussen de vreedzame (weerloze) A. en de revolutionaire A. of wederdopers. De laatsten verdwijnen spoedig na 1536; de eersten heten dan meestal men(n)isten, later doopsgezinden. Over hun leven schreef Ypk fan der Fear, *De Breugeman komt*

(1953, Holl. vert. Baarn 1956). z Wederdopers.

ANARCHISME. De leer van de verloochening en omverwerping van alle staatsgezag. A. wil onbegrensde zelfstandigheid voor elk individu. Bij de opkomst van het socialisme in Frl. was het A. een vrij sterke nevenstroming. De volkomen zelfstandigheid trok. Sporen vindt men in 'De Klok*' en 'Morgenrood*'. In die tijd krijgt ook Tolstoj grote invloed. Predikanten als L. Banier* van Schiermonnikoog, S. C. Kijlstra* van Rottevalle e.a. noemen zich christenanarchist. Zij steunen de kolonie te Blaricum. Ook de gebroeders Hogerhuis* zijn anarchisten. Vele in Het Bildt en in de Veenstreken. Tijdens W.O. I doet Giesen te Lwd. van zich spreken. Nadien neemt hun invloed af. z Tolstojanen, Volkskarakter.

Zie: R. Jans, Tolstoj in Nederland (Bussum 1952).

ANDALA, Ruardus, theoloog en filosoof (Burgwerd 1655-Franeker 12.9.1727). Predikant te Arum, Makkum en Bolsward, leerling van Joh. van der Waeyen. Hoogl. te Franeker (1701-27). Bestreed U. Huber, B. Bekker en Joh. Regius. Had grote invloed.

Zie: N.B.W. I, 124-127; Galama, Wijsg. Onderwijs, 138-150.

ANDEL, Jan van, predikant ('s-Hertogenbosch 11.10. 1839-Gorinchem 29.6.1910). Stond als chr.-geref. predikant te Lwd. (1879-93), één der leiders van het geref. leven in die tijd, geliefd prediker en vruchtbaar schrijver.

Zie: N.B.W. X, 20-22.

ANDELE ANDELES, zilversmid en medallieur (Lwd. 29.6.1687—30.3.1754). Werd in 1709 meester te Lwd. Van hem en zijn neef Eise* zijn penningen voor de stadhouders en verschillende Fr. steden bekend. Werk in Fr. Museum en Rijksmuseum Amsterdam.

Zie: Voet, 55,56; W. Eekhoff, Kunstverzameling Lwd. (1875), 99, 310.

ANDOORN. Plant. De akkert. (Fr.: *bounettel*) algemeen in akkers op niet te onvruchtbaar zand. Moeras-A. (Fr.: *hazzeear*) zeer algemeen als moerasplant en akkeronkruid. Bos-A. (Fr.: *boskhazzeear*) alleen op humusrijke bodem in het O. van Frl.

ANDREAE. Geslacht van eigenerfden uit Hitsum, thans geheel buiten Frl. Hieruit Daniël Hermannus A. (1697-1771), predikant te Blija, huwt Taetske Margaretha Beucker, hieruit het geslacht Beucker A. Het geslacht Fockema A. stamt uit het huwelijk van Arnold A. (1804-73), notaris te Beetsterzwaag en Geeske Fockema. Uit een Pommers geslacht stamt de hoogl. Joachim, ridder van/l.; zijn geslacht stierf met de kleinkinderen uit.

Zie: Stb. I, 67; II, 46; Ned. Patr. XXIX (1943), 17; N.B.W. I, 129, 131, 136; VI, 30; VII, 12-13; X, 22; Romein Naamlijst, no. 503, 534.

—, **Arnoldus Johannes**, notaris (Kollum 30.1.1845—27.2.1899). Meester in de rechten te Utrecht (1872), na zijn vader notaris te Kollum (1881). Hielp mee aan de Historische

Tentoonstelling* (1877) en wijdde zich aan de Fr. geschiedenis. Lid en bestuurslid van het Fr. Genootschap, schreef o.a. over de burgerlijke en kerkelijke indeling van het oude Frl., de Lauwerszee, Kollumerland. Gaf genealogische studies en biografieën uit, bewoog zich op maatschappelijk terrein.

Zie: Levensber. Letterk. 1900 (met wrk.).

—, **Daniël Hermannus Beucker**, jurist (Sint-Anna Parochie 23.3.1772-Lwd. 18.3.1828). In de revolutiedagen (1795 e.v.) gematigd, diende in Den Haag de republiek, werd drost van het 11de district (1802-11), griffier van de rechtbank te Lwd. (1812-28). Groot boekenvriend, ijverig botanicus, vurig pleitbezorger van de Fr. taal, die hij op school wenste onderwezen te zien.

Zie: N.B.W. I, 135 (met lit.); Wumkes, Paden II, 14-18.

—, **Joachim**, jurist (Stralsund 1586-2.5.1655). Hoogl. te Franeker (1613-20), raadsheer en president van het Fr. Hof, gezant. Door zijn huwelijken en zijn talenten in Frl. een man van betekenis. Speelde een grote rol bij de strijd om de *quoten** in 1635.

Zie: N.B.W. I, 5-6; Galama, Wijsg. Onderwijs (1954), 48-49.

—, **Johan Hendrik Beucker**, jurist (Lwd. 20.10.1811-3.3.1865). Promoveerde op *De origine iuris municipalis Frisici* -(Utrecht 1840), dat hem als rechtshistoricus bekend maakte. Reisde veel en goed en schreef daarover. Advocaat, burgemeester van Lwd. (1851-65). Hij ijverde voor het onderwijs, bestudeerde de Fr. geschiedenis. Zijn nageslacht, waaronder drie directeuren van 'Alg. Friesche', verliet ca. 1940 Lwd.

Zie: Levensber. Letterk. (1865), 165-179; N.B.W. I, 136-137; Repert., 31.

—, **Jouwert** (Lemmer 16.2.1812-Lwd. 4.8.1876). Zeeofficier en conservatief politicus; 1865-66 lid Tweede Kamer voor district Lwd., 1868-71 commandant der zeemacht in Ned. O.-Indië. In 1871 vice-admiraal.

Zie: N.B.W. I, 131-132.

—, **Sybrandus Johannes Fockema**, rechtshistoricus (Beetsterzwaag 4.6.1844—Leiden eind 1920). 1877-1914 hoogl. te Leiden, schreef o.a. *Bijdr. tot de Nederl. rechtsgeschiedenis*, 5 dln. (1888-1914) en *Het Oud Nederl. Burgert. Recht* (1906). Had grote belangstelling voor Fr. kwesties. In zijn opstel in het Album-Kern over *Dedeth, Dedjuramentum* gebruikte hij in 1903 het Fr. als wetenschappelijke taal.

Zie: I.H. II (1920), 562-563; Ts. v. Rechtsgesch. II, 355-558.

— **Jr., Tobias**, medicus en filosoof (Bremen 11.8.1633—Franeker 5.1.1685). Hoogl. in de geneeskunde te Duisburg, Den Bosch, Frankfort, in de wijsbegeerte te Franeker (1680-85). Verdediger van de lijkenbalseming van Lodewijk de Bils; cartesian; occasionalist.

Zie: Galama, Wijsg. Onderwijs (1954), 127-131, 253-254.

ANDREAS CORNELIUS, kroniekschrijver (?-Harlingen 1589). Volgens Suffridus* Petrus (z Apocrief e geschiedschrijving) organist in Harlingen, afkomstig van Staveren.

Wrk.: Chronike ende warachtige beschrijvinghe van Vrieslant... 1597.

ANDRIES CLAESSEN (Claesz), 17de-eeuws anabaptist. Welgesteld man te Dronrijp, hield doperse samenkomsten in zijn huis. 13.3.1535 gevangengenomen. Vrouw (Anneke Roorda) en kinderen vluchtten, huisraad naar Lwd., huis verbrand. A.C. werd te Lwd. gepijnigd en 16.3.1535 voor de Kanselarij onthoofd.

Zie: Reitsma H. J., 45.

ANDRIESSE, Gauke Cornelis, bleker (Grouw 25.5.1835-Huizum 2.2.1897). Woonde te Huizum en werkte als dichter mee aan diverse Fr. tijdschriften.

Zie: Wumkes, Paden II, 329-332; N.B.W. IX, 25.

ANDRINGA. Naam van verschillende edele en eigenerfde geslachten, reeds in de 15de eeuw. Grietmannen in Idaarderadeel, Utingeradeel en Lemsterland. In 18de eeuw uitgestorven. Door het huwelijk van Romelia van A. (1672-1743) met Dancker de Kempnaer (1668-1746) leeft de naam in het geslacht Van A. de Kempnaer voort, z Kempnaer, De.

Zie: Stb. I, 23, 242; Nalezing I; II, 19, 163; Sminia, Naamlijst, 146-147, 325-326, 328, 330-332, 336-337, 343, 373; Andreae, Nalezing, 49-50, 104-105, 107, no, 112; v. d. Aa I, 90-91; N.B.W. IV, 45-46.

ANDRINGA, Sibius van, predikant (Dokkum 25.7.1735-Harlingen 21.9.1818). Stond te Beetsterzwaag, Sint-Jacobi Parochie en Workum. Schreef verschillende werken.

Zie: B.W.P.G. I, 182.

ANDRINGA, Tjeerd, portretschilder (Lwd. 29.6.1806-Amsterdam 7.5.1827). Leerling van W. B. v. d. Kooi* en C. Kruseman te Den Haag, Academie Amsterdam.

Wrk.: vrouwenportret Fr. Museum, zelfportret stadhuis Lwd.

Zie: Th. u. B.; Cat. 100 j. Fr. schilderk. (1947).

ANEMA, Minne (Achlum 9.9.1875-Lwd. 28.2.1948). Zuiveldirecteur te Ezinge, Garijp, Roordahuizum en Wolvega. Voorzitter Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Frl. Deed veel voor de landbouwcoöperatie.

Wrk.: De ontwikkeling v. d. Zuivelcoöp. in Frl. (1936).

ANEMA, Seerp, Nederlands dichter en schrijver (Minnertsga 31.10.1875-). Schrijver van Fr. afkomst, in wie het conflict tot uiting kwam tussen zijn calvinistische geloofsovertuiging en zijn voorkeur voor de esthetische principes der Tachtigers. Jeugdherinneringen in de roman: *In 's levens opgang*.

ANEMOON (Fr.: *anemoan*). De Bos-A. nog vrij veel in het Z.O. in bossen en bosrestanten. Verder vaak op oude buitenplaatsen; daar dikwijls met

ge vulde bloemen. De Gele A. alleen als stinzenplant o.a. te Zwartewegsend, Rinsumageest, Kornjum, Jelsum, Ysbrechtum, Oosterlittens. De Blauwe A. als deel der stinsflora* op Harsta-state bij Hogebeintum.

ANGELSAKSISCHE INVASIE. Tijdens de volksverhuizing (5de eeuw) zijn Angelen uit Sleeswijk-Holstein en Saksen van tussen Weser en Elbe in N.Nederland binnengedrongen. Dat zij hier gewoond hebben bewijzen grafvelden te Hogebeintum, Beetgum en Ferwerd. Het aardewerk, dat o.a. P. C. J. A. Boeles* als bewijsmateriaal gebruikt, wijst hoogstens op importbeweging en handelsverbindingen. Men kan er misschien technisch-politieke overichtsverhoudingen uit distilleren. Brits-Romeinse invloed op het Angelsaksische aardewerk* is duidelijk aanwezig. Dit aardewerk werd slechts gevonden in grote terpen aan de kust, waar men handelscontact mét Engeland had. Het werd gebruikt als brandurn, was kostbaar. Ook de import uit het Rijnland werd in dezelfde tijd als zodanig gebruikt.

Het is de vraag, hoeveel emigranten hier gebleven en hoeveel verder getrokken zijn naar Engeland. Het enige dat op een invasie zou kunnen wijzen, is het gebruik van een minderheid om de doden te verbranden. De Friezen begroeven tot die tijd de doden. De crematies zijn in de loop der 7de en 8ste eeuw weer verdwenen. In de tijd van de volksverhuizing, toen dus crematie en begraving in de richting N.-Z. naast elkaar voorkwamen, vinden wij beide vormen van dodencultus* zelfs door elkaar, soms in één grafveld gedurende een zelfde tijdperk. Terwijl Boeles gelooft, dat er een Anglo-Fr. cultuur is ontstaan, bestrijden anderen dat (bijv. P. Sipma*).

Zie: Boeles II, 207-258; Halbertsma, in: Berichten R.O.B. (1954), 45 e.v.; Repert., 291.

ANGELSAKSISCHE ZENDELINGEN, z Kerstening.

ANJUM (Fr.: *Eanjum*; um*-naam, met familienaam Aninga). a. Grootste dorp (1489 inwoners) in O.Dongeradeel. In de herv. kerk bevindt zich een mooi orgel, een sacramentshuisje en een grafkelder van het geslacht Holdinga. Geref. kerk. Vroeger eindpunt van de Noordfr. lokaalspoorweg. Het gedeelte Dokkum-Anjum is nu opgebroken.

Zie: A. Algra, De Historie I, 5-17; Fr. Plaknammen VI, VII.

b. Klooster. In M.E. Aningum en toen kerkdorp aan de Ried bij Berlikum. Hier stond tevens een proosdij van augustijner* koorheren, gesticht in 1256, en een zustersklooster, dat na de watervloed van 1287, waarbij 14 nonnen verdronken, werd ontruimd. Het mannenklooster, geestelijk en stoffelijk meestal in goede toestand, begon in 1423 met de kloosterhervorming in Ludingakerk* en sloot zich aan bij de congregatie van Windesheim (1429). Ca. 1520 volgden enkele kanunniken Luther; in 1572 was A. steunpunt van Robles*

tegen de geuzen; in 1580 is het opgeheven.

ANJUMER-EN LIOESSENSERPOLDER. Zeewerend waterschap in O.Dongeradeel. De polder werd bedijkt in 1592. De dijk sluit met armdijken* op de achterliggende Oude Dijk aan; laatste verhoging in 1882. Opp. binnen de zeedijk ca. 375 ha. Buiten de zeedijk liggen nog ca. 340 ha door opslibbing gewonnen grond, gemeenschappelijk bezit met de Contributie Zeedijken van O.Dongeradeel.

Dit buitendijkse gebied wordt door een in 1950/51 gelegde zomerdijk beschermd. Hoogte zomerdijk 3.5 m +N.A.P., lengte 5,7 km; deze dijk wordt beschermd door een laag gebitumeerd zand. Behalve de zeedijk en de zomerdijk verzorgt de A. de natuurlijke afwatering (op de Waddenzee) en de Bandtweg. Samen met de C.Z. van O.Dongeradeel gaat de A. nog steeds voort met landaanwinning (tienjarenplan). Omslag naar de kadastrale opp. Het dagelijks bestuur vormt het dijkbestuur (*één* dijkgraaf en twee dijkgedeputeerden), benoemd door de Kroon op voordracht van stemgerechtigden. Hun vergadering beslist over belangrijke aangelegenheden als begroting en rekening. Stemgerechtigd zijn alle personen, maatschappijen en zedelijke lichamen, die gronden in het waterschap in volle eigendom, erfpacht of vruchtgebruik bezitten. Meervoudig stemrecht. Begroting, rekening en andere belangrijke handelingen behoeven goedkeuring van Gedeputeerde Staten. Het polderreglement van 1882 is herhaaldelijk gewijzigd.

Voor het wapen, → Zeewerend waterschap.

Zie: Jaarsma, Fr. zeeweringen (met kaart).

ANKRINGA, Jan Dirks, classicus (Lwd. 17.4.1793— 21.1.1860). Conrector. Lid Fr. Genootschap* en Constanter*, schreef Fr. religieuze poëzie en vertalingen in jaarboekjes e.d., en een *Proeve van de geschiktheid der Friesche taal voor het verhevene* (1857), waarin gedeeltelijke vertaling van Aeschylus' *Agamemnon*. Nederlandse poëzie (waaronder vertalingen naar de klassieken) in *Dichterlijke Nalatenschap* (1872).

Zie: Wumkes, Paden IV, 474-483, 535-539; Yn ús eigen tael (1931), 206 e.v.

ANNA, prinses van Oranje-Nassau (Breda 5.11.1563-Franeker 13.6.1588).-Dochter van Willem I en Anna van Saksen. Volgde haar ouders in ballingschap naar Dillenburg (1563). In 1577 keerde zij met haar oom Jan naar Nederland terug, waar haar vader hertrouwd was met Charlotte de Bourbon. Huwde te Franeker 25.11.1587 haar neef Willem* Lodewijk, welk huwelijk kortstondig en kinderloos, maar gelukkig was. Haar graftombe in de Jacobijner kerk te Lwd. werd in 1795 vernield, in 1948 gerestaureerd.

Zie: N.B.W. I, 151; J. C. van der Does, Prinsessen uit het huis van Oranje (1938), 27.

ANNA, princess royal van Groot-Brittannië, echtgenote van prins Willem IV (Hannover 2.11.1709-Den Haag 12.1.1759). Dochter van George II en Carolina van Ansbach. Haar jeugd was droevig door de zedeloosheid en twisten van haar vader en grootvader; George I liet haar in zijn

paleis opvoeden. Reeds in 1727 dong Maria* Louise voor haar zoon naar A.'s hand, maar door de dood van George I bleef de zaak slepen. De Hollandse regenten wensten dit aanzienlijke huwelijk niet en lieten George II weten, dat zij de stadhouderloze regering zouden handhaven. 24.3.1734 trouwde A. in St. James Palace met Willem* Karel Hendrik Friso. In Holland werden zij bij aankomst genegeerd, in Frl. blij verwelkomd. De royale, trotse A. kon slecht overweg met haar eenvoudige, bitse schoonmoeder. Van vijf kinderen bleven slechts Carolina en Willem V* in leven. Na de verheffing van Willem IV in Holland enz. (1747) verhuisde het stadhouderlijke gezin van Lwd. naar Den Haag. Na Willems dood (1751) werd A. gouvernante. Van de onder Willem IV voorbereide hervormingen kwam nu niets. Tijdens de Zevenjarige oorlog streefde A. naar versterking van het leger, maar Amsterdam werkte tegen. Tegenover de staatszaken stond zij vreemd. De goederen van het Oranjehuis beheerde zij goed, zij werd terzijde gestaan door Lodewijk van Brunswijk*, Steyn, Bentinck e.a. De regenten kregen meer invloed, maar tastten de rechten van haar zoon niet aan. Zij bevorderde het huwelijk van haar dochter met Karel Christiaan van Nassau-Weilburg.

Zie: N.B.W. I, 149; E. van Beusekom, Moeders uit ons vorstenhuis (1936), 140; N. Japikse, De geschiedenis van liet huis van Oranje-Nassau II (1938), 94, 124, 129, 140.

ANNAEL ofte Landboek. Tot het schrijven van de geschiedenis van 1498-1530 gaven 27.2.1528 de Staten een opdracht aan Kempo van Martena*, die zich hiervan in drie jaar kweet. Het A. werd in een kist met drie sloten, die weer geplaatst was in een andere kist met eveneens drie sloten, te Franeker bewaard en is later in het Charterboek (n, 1-208) afgedrukt. Het bevat o.a. ordonnaties, instructies, belastingstaten e.d.

ANNE ABRAHAMI, predikant (Grouw 26.7.1696-Kollum 1.2.1787). Type van de herv. dominee uit de 18de eeuw, met een zeer lange dienstdtijd (67 jaar).

Zie: N.B.W. IX, 4.

ANSJOVIS. Haringachtige vis, tot 20 cm lang, trekt elk voorjaar vanuit de Z. Atlantische Oceaan de Waddenzee binnen om te paaien ten N.O. van de Afsluitdijk, waardoor een belangrijke visserij kon ontstaan. Wordt gevangen met zgn. 'kommen', kamervormige nettenbouwsels met een lang schutwand om de vis erheen te leiden. De veelal in mei gevangen A. wordt onder rijkscontrole op speciale manier gezouten en bewaard in vaten ('ankers'), waarin de kwaliteit toeneemt met de ouderdom. Vnl. export naar Duitsland. De vangst in de Waddenzee bedroeg in 1955 ca. 275 000 kg, ter waarde van f 131 000 waarvan te Makkum 176000 kg en te Harlingen 8000 kg werden aangevoerd. z

Waddenzeevisserij.

ANTHONIUS JOOSTEN, 16de-eeuws koningsgezind Leeuwarder notaris, bekend door zijn dagboek *Ephemerides Leovardienses* over de tijd van 1566-68.

Zie: Vr. F. IX (1862) 387-440.

ANTIETK, Pieter Claesz, z Pieter Claesz.

ANTI-FLOREENVERBOND, z Floreen; Koe, S. S. de; Moquette, F. J. P.; Oppedijk, W. M.

ANTIMILITARISME. Omdat het opkomend socialisme* voor een deel gevoelssocialisme was, vond het A. in deze kringen weerklank. 'De Klok*', het 'Fr. Volksblad' noemen het militarisme een gevaar voor de arbeiders. Toch zet men niet aan tot dienstweigering. Dit gebeurt eerst na de meeting van 18.5.1899. Het blad 'Vrede' spoort aan tot principiële dienstweigering (L. van Mierop). In Frl. gaan slechts enkelen hiertoe over. Sept. 1916 brengt het Dienstweigeringsmanifest*, mede ondertekend door de predikanten L. de Baan*, J. Sevenster en J. F. van Dobben. Ter verantwoording geroepen door de rechtbank te Lwd. worden zij veroordeeld. Na W.O. I wordt, onder invloed van humanitaire jeugdgroepen (vooral J.G.O.B.), het getal dienstweigeraars groter. Na de opkomst van Hitler loopt het A. sterk terug. z Anarchisme, Tolstojanisme.

Zie: B. de Ligt, Vrede als daad, 2 dln. (Arnhem 1931, 1933); Handboek van de Vredesbeweging (Arnhem 1952).

ANTIREVOLUTIONAIRE PARTIJ. Als richting ca. 1830 ontstaan o.l.v. G. Groen van Prinsterer, in 1878 tot partij georganiseerd door A. Kuyper. Beginselverklaring: 'Ons Program'. In Frl. bestond grote sympathie voor de A.R. beginselen bij de rechtzinnige protestanten. De eerste A.R. kiesvereniging werd in 1852 te Lwd. opgericht. Door de Doleantie* ontstond verwijdering. Tegenover de A.R. Partij kwam de Fr. Chr.*-Hist. Partij te staan, opgericht door herv. predikanten. Sedertdien in Frl. A.R. en geref. vrijwel identiek.

Bij de verkiezing van 1956 behaalde de A.R. Partij in Frl. 22 pct. der stemmen (in Nederland bijna 10 pct.) In de Staten zijn 12 van de 50 zetels door antirevolutionairen bezet. De A.R. Partij is het sterkst in Ferwerderadeel, de Dongeradenen, Dokkum, Dantumadeel en Kollumerland.

Het Prov. bestuur bestaat uit 185 leden (uit elke kiesvereniging een afgevaardigde). Het dagelijks bestuur wordt door tien leden gevormd. Een A.R. Propaganda Commissie zorgt voor lectuur, films, cursussen en spreekbeurten (22 leden). De vrouwen hebben een A.R. Vrouwen Actie (alleen in Frl.) en de jeugd is in de (landelijke) A.R.J.O.S. georganiseerd. Aantal leden in Frl.: 12 938. De partij heeft een prov. bureau met een bezoldigde secretaris.

Zie: H. Colijn, Saevis tranquillus in undis (Amsterdam 1940); Jaarboekje van de A.R. Partij in Frl.

ANTITHESE. De Kuyperiaanse tegenstelling tussen orthodox-christelijke en r.k. gezindten is nauwelijks voelbaar in Frl., meer daarentegen die

tussen 'gelovigen' en 'paganisten', 'finen' en 'grouwen'. De Doleantie* heeft gemaakt, dat orthodox-hervormden en gereformeerden tegenover elkaar kwamen te staan. Dit is tot op heden het geval. De hervormden stellen Ph. J. Hoedemakers* beginsel ('Heel de kerk en heel het volk') tegenover dat van A. Kuyper. z Hardegarijp, een teken!

ANTONIUS NICOLAI (van Wassenaar), pastoorhervormer (Dokkum ?-ca. 1600). Als pastoor te Hogebeintum werd hij reeds vroeg hervormingsgezind, moest vluchten (1554?) naar O.Frl., vanwaar hij in 1566 naar Lwd. kwam, om er de eerste herv. preek te houden. Diende verschillende Fr. gemeenten; een der grondleggers der Fr. herv. kerk.

Zie: Reitsma, H. J., *passim*; N.B.W. V, 371-372.

ANTROPOLOGIE (fysische). Wanneer en door wie Frl. het eerst bewoond is, blijft in de nevels. — Het zandgebied bewaarde vrij veel prehistorisch materiaal, tot ver uit de steentijd, maar de gebruikers der gevonden werktuigen enz. bleven onbekend. — Pas de terpentijd leverde veel schedels en enkele volledige skeletten. Waren deze zorgvuldiger opgegraven, dan wisten we nu allicht meer van de antropologische herkomst en samenstelling van het Fr. volk. Het feit dat er slechts in Frl. en, Jutland is begraven (naast crematie in het overige N.W. Europa), maakt vergelijking met de Germaanse naburen moeilijk. — De belangstelling van (meest Groningse!) antropologen voor de terpschedels was groot. Ongeveer gelijktijdig met het Oera-Linda-Bok was de terpschedel onderwerp van felle polemiek. De Duitser Virchow had nl. in 1877 van de Fr. schedels beweerd, dat ze sterk overeenkwamen met de 'Batavus genuinus' van Blumenbach. Hij achtte het Fr. schedeltype afkomstig van het Neanderdaltype (*homo primigenius*). Kenmerken van de 'Bataven'-schedels waren: sterk wijkend voorhoofd met krachtige, uitstekende wenkbrauwboog, plat schedeldak van aanmerkelijke lengte, en matig vooruitspringende kaakbenen. Virchow werd bestreden door de Engelsman Huxley, de Duitser Von Hoelder en de Nederlander J. Sasse Azn.

G. Schwalbe wees (1902) overtuigend aan dat de bewuste overeenkomst schijn was, want dat — als geheel bezien — de morfologie van de Neanderdalmens totaal anders was dan van het Fr. type. De kwestie spookte jaren na, want de opvallende trekken van Virchows type waren niet verklaard. Barge zocht het 1912 in kunstmatige deformatie door de zuigelingenmuts, Riche sloot er zich in 1929 bij aan, maar de hypothese bleek onhoudbaar (Nyëssen 1927, Piebenga 1942). De platte schedel bleek een vergissing: de lengtehoogte-index was wel laag, maar niet door

de geringe hoogte, doch door de grote lengte. Nyëssen levert een kritische bespreking van de literatuur, en een nieuwe bewerking van — meest door A. Folmer — al beschreven schedelmateriaal. Zijn verdeling in Gronings en Fr., zelfs in Westergoos en Oostergoos type vond echter weinig steun.

J. Huizinga heeft 1954 vier in hurkhouding begraven terpskeletten behandeld, en gedateerd in het begin der jaartelling. Drie noemt hij van het 'Midlum-type', hoog en vrij breedschedelig. Dit zou aan het eind" van de volksverhuizing gevolgd zijn door het middelmatig hoge en middelmatig brede type van de latere terpentijd. Dit postuleert vermenging met langlaag-schedeligen, volgens hem van de Elbe-monding; de hypothese is nog op vrij losse grond gebouwd.

Een goede morfologische en biologisch gefundeerde beschrijving van de terpschedeltypen ontbreekt nog; toch vatten we de belangrijkste kenmerken als volgt samen:

Schedelinhoud groot, ligt aan de bovenste grens; breedte middelmatig, hoogte ook; gezicht ongewoon hoog en smal tot middelmatig breed (door de soms krachtige jukbogen komen enkele brede gezichten voor); oogholten middelhoog tot hoog; neus smal tot middelmatig breed. Nyëssen rekent de grote meerderheid tot het Noordras, misschien nog te verdelen in: het 'Reihengräber'-type met wat grotere, en het 'Friterp'-type met wat kleinere schedelwelling; volgens eigen waarneming komt het 'Cro-Magnon'-type wel voor, maar zeer weinig. Bijmenging met een kortschedelig ras is hypothetisch: het morfologisch type zegt meer dan de maten. Maar Nyëssen concludeert tot vermenging in later tijd met een van elders gekomen kortschedelig ras. Lubach beschrijft de huidige bevolking: hoofd van boven gezien langwerpig ovaal, niet breed, achterhoofd sterk uitpuilend; gezicht langwerpig ovaal, smal, weinig uitstekende jukbogen; neus vrij groot, recht, soms met verhevenheid op de rug, soms krom met benedenwaartse punt; hoge onderkaak weinig vooruitstekend, soms iets wijkend, vrij breed; krachtige kin; mond zelden klein; lange hals; schouders aan de smalle kant; gestalte lang; huid blank (bij vrouwen vaak schitterend blank), haar- en oogkleur meest licht.

Totale antropologische gegevens van de huidige Friezen ontbreken vrijwel. Van enkele speciale onderzoeken volgt hier een overzicht:

- a. Oogkleur (Bolk 1905). De klei met een uitloper naar de Wouden heeft max. 10 pct. bruinogigen, de Z.W. hoek 15 pct., Het Bildt en een strook van Lwd. naar de kop van Overijsel 20 pct. Tegen methodiek en summere uitwerking van dit onderzoek rezen bezwaren. Frl. heeft het laagste percentage bruinogigen.
- b. Lichaamslengte (Bolk 1911). In Westergoos de Z.W. hoek is meer dan 50 pct. langer dan 1,70 m. In het overige gebied is dit aandeel iets kleiner. Nergens overschrijdt het aantal afgekeurden wegens te geringe lengte de 5 pct. Frl. heeft de langste bevolking van Nederland.
- c. Hoofdindex (Bolk 1920). 768 personen hadden een gemiddelde index van 80.4. De verschillen met het overige materiaal van Bolk zijn zeer gering. Een verdeling is niet

gepubliceerd.

d. Vingerafdrukken (Piebenga 1938, 1941). In Frl. iets meer bogen, minder wervelpatronen dan elders in Nederland.

e. Bloedgroepen. A overheerst, B komt weinig voor.

f. Smaakdrempel voor fenylthiocarbonide. Minder proevers dan in Holland (77 pct. tegen 85 pct.), *z* Herkomst, Volkskarakter, Kefa-lonen. p., H. T.

Zie: D. J. H. Nyëssen, *The passing of the Frisians* (The Hague 1927) met lit. opgaven; Repert. 291; J. Huizinga, *Anthropologische beschouwingen n.a.v. enige skeletvondsten uit het begin der jaartelling in Westergo* (Fr.), in: Ber. R.O.B. (1954).

ANTSJE-MEI-IT-TSJIL (Antje met het wiel). In de Dokkumer Wouden kinderschrik in het koren. Als zij door de rogge rijdt, ruisen de halmen. Elders nemen Hantsje Plus, Jantje met de veren en het roggewagentje de plaats in van A., die de zich in het koren wagende kinderen vermaalt en opeet. Hoewel Mannhardt hier denkt aan een vegetatiegeest, is het primitieve pedagogiek die A. in leven houdt, *z* Boezehappert.

APELDOORN, Lambertus Johannes van, jurist (IJlst 13.12.1886—). Promoveerde te Utrecht (1915), advocaat te Lwd., hoogl. aan de gem. Univ. van Amsterdam (1921).

Wrk.: De kerkelijke goederen in Frl., 2 dln. (1915); Ontbindende en samenbindende krachten in het Fr. rechtsleven der M.E. (1921): De historische ontwikkeling van het grondbezit in Frl., in: Vr. F. XXVIII (1924), 185-228; Het Romeinsche recht in Frl., in: Med. Ned. Ak. v. Wet., Letterk., Nw. Reeks, dl. 3, no. 10, 379-436.

APOCRIEFE GESCHIEDSCHRIJVING. In de 15de eeuw leeft in West-Europa het streven, eigen volk achtergrond en doel te geven door middel van een glorieus geschiedenis, die zonder veel onderbreking aanwijsbaar zou moeten zijn van den beginne af. Gewoonlijk ontbrak de stof hiertoe. Dus werden heel wat quasi-oude kronieken gefantaseerd. - In Frl. was dit de kroniek van Ocko Scharlensis*, *zgn.* door Andreas* Cornelius bewaard en vervolgd. Deze kroniek werd de basis van een hardnekkig voortwoekerend genre. Waardoor? *a.* Suffridus* Petrus trachtte deze kroniek een wetenschappelijke schijn te geven; *b.* in Frl. leefde al vroeg (in de M.E.) en hevig een gevoel van het eigene (*z* Nationalisme); *c.* de kroniek sloot aan bij de traditie uit de M.E.: de tijd van Karel de Grote was de goede oude tijd.

Ubbo Emmius ontzenuwde de pogingen van Suffridus Petrus; zijn kritische methode vond aanhang. Sinds de 17de eeuw wordt men echter sceptisch t.a.v. het geschrevene en de mondelinge overlevering stijgt in koers. De romantiek voert deze stemming op tot geestdrift, zodat de 19de eeuw er nog mee te maken krijgt, bijv. J.H. Halbertsma. De merendeels adellijke Gedep. Staten om 1600 beschermen het genre Van hun landschiedschrijvers bijv. Furmerius en Winsemius verwachten zij (ook historisch) vermeerdering van roem van Friesland (en van hun voorvaders). De kritische Emmius was

hun man niet. *z* Vrijheid.

Zie: E. H. Waterbolck, *Twee eeuwen Fr. Geschiedschrijving* (Groningen-Djakarta, 1952).

APPEL (Fr.: *apelbeam*). Min of meer wilde vormen komen voor in het zandgebied, ook hier en daar op de klei. *z* Fruit.

APPELSCHA (Fr.: *Appelskea*, *wrsch.* dennen- of sparrenbos). Dorp in O. Stellingwerf (3371 inwoners). Buurschappen: Bult, Terwisscha, Ond-A., Hildenberg, Willemstad, Oude Willem. Twee delen: A. aan de vaart (veenkolonie) en Hoog-A. Grote bossen (meer dan 1000 ha), heide- en duincomplexen met reeën, vossen, soms wild zwijn. Jeugdherberg 'Us blau hiem'. Vakantiecentrum. Ligt aan tramlijn Oosterwolde—Smilde. Sanatorium Beatrix*-oord. Herv. en geref. kerk. Twee openb. lagere scholen, school met de bijbel, bijzondere kleuterschool. Taal: een derde Fries, een derde Stellingwerfs, een derde gemengd.

Zie: Repert., 175; Reg. Leeuw. Cour., 43; Algra, *De Historie* III, 155-169.

APPELSCHAASTERDUINEN, *z* Aekingerzand.

APPEREL. In Ferwerderadeel oprit langs de zeedijk; elders: oprit of wagenpad.

APPROBATIE. Goedkeuring door de classis, bijv. van een predikantsberoeping of van een theologisch boek. Tegendeel: improbatie. *z* Boekencensuur.

APRIL in de volkstaal. Grasmaand, maand van het onvaste weer: '*A.s waer en hearegunst*' (aprilweer en herengunst), beide onbetrouwbaar; '*A.sbuikes*' (vrouwenluimen); '*A. foar de gek*' (plagen op I A.) komt nog veel voor, vroeger met A.'s briefjes, die men iemand op de rug plakte.

APRILBEWEGING. In Frl. kwam het verzet tegen de breve van paus Pius IX van 4.3.1853, die herstel der r.k. hiërarchie mogelijk maakte, niet zeer fel tot uiting. Wel brochures o.a. van de predikanten M. A. Jentink, P. de Grient Dreux, P. Boeles Jr. en H. Schutte.

APRONIUS, Lucius, Romeins bevelhebber van Neder-Germanië. Hielp Olennius tegen de Friezen (uit Westergo?), verloor o.a. bij het Baduhenna-woud, 28 n.C.

AQUAMANILE. Schenkkan door de priester in de r.k. kerk gebruikt bij het handenwassen voor de mis. Het Fr. Museum heeft o.a. een exemplaar in de zeer gewone laat-middeleeuwse vorm van een leeuw (13de eeuw).

ARBEIDERSBEWEGING. In Nederland, ook in Frl., komt de A. laat op gang. Het eerst ontstaan ca. 1870 de werkliedenverenigingen, provinciaal, maar nog in 1870 aangesloten bij het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (A.N.W.V.). Men wil geen socialisme, maar strijdt voor coöperatie (Bakkerij Zelfstandigheid

1872, Coöperatieve Drukkerij 1874) voor betere woningen (Werkmanslust 1874) voor beter volksonderwijs en tegen drankmisbruik, z Geheelonthouding.

De bond is interconfessioneel, maar door de Dageraadsactie en de schoolstrijd* wordt de samenwerking slechter en 1873 scheiden de confessionele arbeiders zich af in Patrimonium (Klaas Kater). In 1878 komt op de algemene vergadering een ontwerp-program (Gotha) ter sprake. Nu volgt oprichting van de zuiver politieke Sociaal-Democratische Bond (S.D.B.). Het blad, 'Recht voor allen', en F. Domela Nieuwenhuis* krijgen in de talrijke jonge afdelingen (Het Bildt, de Veenstreken!) grote invloed. Andere voormannen zijn Vitus Bruinsma*, R. van Zinderen Bakker*, later Geert van der Zwaag* (blad: 'De Klok'). - Ca. 1880 dringt de Bond voor Algemeen Kiesrecht door. Het A.N.W.V. gaat achteruit. Hele afdelingen gaan over naar de S.D.B. Deze is utopisch en anti-marsistisch. Multatuli* wordt gelezen; de drie K's (Kroeg, Kerk, Kapitaal) bestreden. Door het proces Bieruma Oosting (z Agema-zaak) komt het Fr. Volksblad* van O. Stellingwerf* en Waling Dijkstra* (sedert 1876) naar voren. In 1885 steunt dit blad de grote werklozemeetings, evenals de kandidatuur van de A.N.W.V. er Heldt. Men tracht de tientallen verenigingen tot provinciale organisatie te brengen. Dat lukt 1887: 'Fr. Comité van de Volkspartij', een vrij burgerlijk allegaartje zonder innerlijke kracht; toch bereikt het de verkiezing van Domela in de Tweede Kamer. In 1891 komen er juist door hem moeilijkheden. Ook het Hoofdbestuur van de S.D.B. ziet met lede ogen naar de Volkspartij, die in Frl. meer leden telt (4980) dan de S.D.B. in 't hele land, en dwingt de Fr. afdelingen uit de Volkspartij te treden. - P. J. Troelstra* slaagt er door tegenwerking van v. d. Zwaag niet in, het restant Volkspartij een sociaal-democratische grondslag te geven. Hij sticht dan de S.D.A.P. Als middengroep tussen revolutionairen en parlementairen bloedt de Volkspartij dood en met haar het specifiek -Fr. karakter der A. % Socialisme.

Maar zestig jaar later aanvaardde het gewest Frl. van de P.v.d.A. het Fr. programma, en bleek het centralisme dus niet meer absoluut. Voor W.O. II bestond een Soasiael* Demokratysk Frysk Forbân.

Zie: W. H. Vliegen, De Dageraad der Volksbevrijding, 2 dln. (Amsterdam 1921, 1922); P. J. Troelstra, Gedenkschriften r (Amsterdam 1927); J. J. Kalma, O. Stellingwerf (1940).

ARBEIDERSDORPEN (vroeger: heidedorpen*). Bijzonder dorpstype in de Wouden met eertijds een bevolking van 'arbeiders' en bedelaars of daarmee wel gelijkgestelde kleine 'ondernemers' (kleinveehandelaars, bezem- en boendermakers, stoelenmatters, liedjeszangers). De A. zijn jonge nederzettingen (meest 18de of 19de-eeuws) op de heide of in het veen onder een ouder boerendorp, ontstaan a. als veenkolonie zonder kans op ontwikkeling door directe vorming van een middenstand (Houtigehage, Oude-hornster Compagnie, Nijbeets); b. als kolonie van 'verdreven' armlastigen, gevluchte misdadigers, maatschappelijk mislukten (Zwaagwesteinde, Twizelerheide); c. als mengtype (Harkema-Opeinde).

De A. vormden in de 19de eeuw de 'Arme* Friese Heide'. De hoge criminaliteitscijfers van de Fr. Wouden kwamen in de karakteristiekste der A. voor, waar het leven ongebonden was: eigen normen inzake vechten, moorden, brandstichten, stelen, bedelen, overspel, minachting voor de overheid, maar de solidariteit was groter dan in boerendorpen en er was een merkwaardige toegankelijkheid zowel voor primitief geloof en bijgeloof als voor principiële anti-kerkelijkheid. Antropologisch wijken de bewoners vaak af van de boerenbevolking. De maatschappelijke aanpassing van de A. is bevorderd door onderwijzers, predikanten en evangelisten en door de stijging van het welvaartspeil, veroorzaakt o.a. door een late middenstandsvorming (Haulerwijk, Jubbeaaster Compagnie), door de mollen- en bunzingjacht, door een in goede banen geleide handelsgeest (Zwaagwesteinde) en door de toegenomen arbeidsgelegenheid in grondwerk en industrie, waardoor de A. nu deels forensendorpen* zijn. z Visscher, J. A.

Zie: K. Sikkema Sr. en K. Sikkema Jr., Zwaagwesteinde, het ventersdorp op de Friese heide (1954).

ARBEIDERSGEMEENSCHAP der Woodbrookers, z Woodbrookersbeweging.

ARBEIDSMARKT. De A. in Frl. wijkt op vele punten af van de Nederlandse. Dit komt door het overwegend agrarisch karakter van Frl. De landbouw brengt seizoenwerkloosheid mee, en bovendien neemt het aantal daar benodigde krachten af: 1947 ca. 18 500 1955 ca. 41 600 personen, d.i. 35 pct. der mannelijke beroepsbevolking, in agrarische beroepen; het agrarisch welvaartsplan rekt voor 1952-67 op een verdere daling met 25 pct. Verder kan men rekenen dat alleen al de mannelijke beroepsbevolking met 1500 à 2000 per jaar toeneemt. Daardoor zal de bevolkingsaanwas, evenals het overtollig wordend deel der agrarische arbeidskracht buiten de landbouw werk moeten vinden.

Weliswaar is na W.O. II de industrie behoorlijk uitgebreid, maar niet voldoende om het arbeidsoverschot op te nemen. Afvloeiing naar andere provincies of naar het buitenland is het alternatief. Of dit lukt hangt af van conjunctuur en migratieneiging (bij de hele groep en bij de enkeling), scholing en leeftijd der betrokkenen. - Op de klei zijn klaarblijkelijk migratieneiging en scholing gunstiger dan op het zand. Daardoor ontstond in de jaren 20 in O. Frl. een nog niet geheel overwonnen structurele werkloosheid. Winter 1955-56 had Frl. nog 1450 structuurwerklozen, waarvan 60 pct. boven 40 jaar. Frl. heeft ook te maken met grote verschillen van werk - zomer 1956 waren er 266 werklozen in de landbouw en 13 in de metaalnijverheid tegen 27 aanvragen in de landbouw en 645 in de metaalindustrie - en van streek: terwijl op het platteland in de Z.W. hoek geen werkloosheid is, kan op het N.zand een aanbod van honderden werkkrachten zijn.

In een gunstig jaar (1956) had Frl. door dit alles een arbeidsreserve van mannen van 3,6 pct. tegen Nederland 1,2 pct. Hierdoor hebben de aanvullende werken in Frl. een relatief groter omvang. In 1956 had Frl. daarin een gemiddelde bezetting van 2088 personen tegen Nederland 10 067.

ARBITRAMENT is in de 16de-18de eeuw de schriftelijke weergave van de bindende uitspraak van een rechterlijk college (bijv. Hof van Frl.). De uitspraak is bindend, want: alle bij een geschil betrokkenen komen schriftelijk overeen dit aan een college voor te leggen en zich straks aan de uitspraak te houden. Bekend is het Groot-A. van 1533, waarin de organisatie van zeekering, dijk en paalwerk de gestalte krijgt, die nog heden kenbaar is in de zeeverende waterschappen van benoorden Franeker tot Overijsel.

Zie: IJsselmeerdijken (1956).

ARCERIUS, Johannes, drukker te Franeker (1643-64), van wie Fr. gelegenheidsgedichten uit 1654-56, 1659, 1661 bekend zijn.

Zie: Wumkes, Bidders, 281; Paden I, 298-306; Estr. XV (1956), 89 e.v.; N.B.W. VI, 49; Leeuw. Cour. (7.1.1879).

ARCERIUS, Sixtus, geneesheer en classicus (Franeker 13.12.1570-1.8.1633). Legerarts van Willem Lodewijk, doceerde Grieks te Franeker (1605-33).

Zie: N.B.W. IV, 59; Boeles I, 2de dl., 80-82.

ARCERIUS THEODORETUS, Johannes, classicus (Noordhorn 1538-Utrecht 27.7.1604). Rector (1568-72) en hoogl. in het Grieks (1589-1604) te Franeker.

Zie: B.W.P.G. I, 215-225.

ARCHEOLOGIE. De Fr. geschiedenis tot ca. 1000 wordt door de A. of oudheidkunde bestudeerd. De A. omvat dus steentijd (z Paleolithicum, Mesolithicum, Neolithicum), bronstijd*, ijzertijd*, en terpentijd*.

Zie: P. C. J. A. Boeles, Frl. tot de 11de eeuw (Den Haag "1951), met lit.; Repert., 291.

ARCHIEFWEZEN. Volgens de gangbare definitie is een archief: het geheel der geschrevene, getekende en gedrukte bescheiden, ex officio ontvangen bij of opgemaakt door enig bestuur of een zijner ambtenaren, voor zover deze bescheiden bestemd waren om onder dat bestuur of die ambtenaar te blijven berusten. I. In de *publiekrechtelijke* sector vindt men in Frl.: a. RIJKSARCHIEVEN (sinds 1.5. 1886; tevoren Provinciaal Archief van 1.7.1839 af). Hierin de archieven: 1. van besturen en colleges gedurende de Bourgondische periode, 1515-80; 2. van gewestelijke besturen onder Republiek en opvolgende regimes, 1580-1813; 3. van provinciale en algemene colleges en ambtenaren in Frl. gefungeerd hebbend; 4. rechterlijke archieven voor en na de Franse tijd 1504-1838; 5. notariële archieven, 1809-42; 6. registers van eigendomsovergang, 1812-32; 7. burgerlijke stand en toebehoren, 1811-82; 8. archieven van geestelijke instellingen en kerken, 1383-1940. Verder een aantal archieven en collecties van toevallig gedeponeerde stukken, als van gem., waterschappen, heerlijkheden, huizen, families,

persoonlijke verzamelingen, verenigingen en instellingen van particuliere aard en kaartenverzamelingen.

Zie: De Rijksarchieven in Nederland, Overzicht van de inhoud van de Rijksarchiefbewaarplaatsen (Den Haag 1953), Frl. 231-252. ('Overzicht').

b. PROVINCIALE ARCHIEVEN (van 1813-heden), 1. archieven van Prov. Staten; 2. Ged. Staten; 3. gouverneur (1850), commissaris; 4. griffier; 5. kabinet; 6. Provinciale diensten; 7. Gedeponeerde archieven, o. a. van waterschappen.

c. GEMEENTEARCHIEVEN. In de steden van Frl. en in de hoofdplaatsen van de vroegere grietenijen (thans gem.), bewaart men ter secretarie het archief, over gebleven na afscheiding van het rechterlijke gedeelte (dat van alle gemeenten — met uitzondering van de stad Lwd. - op het Rijksarchief berust). Enkele gemeentearchieven in depot op Rijksarchief, waar summiere inventarislijsten in hs. van alle gemeentearchieven zijn. Gedrukte inventarissen van Franeker (1867), Lwd. (1893), Leeuwarderadeel (1903). Sinds 1939 ordening van gemeentearchieven vanwege provinciale archiefinspectie, die tevens toezicht houdt op gemeente- en waterschapsarchieven. Gedrukte inventarissen: Hindeloopen, Idaarderadeel, Bolsward, Sneek. In bewerking: Dantumadeel, Dokkum, Haskerland, Workum en Wijmbritseradeel.

d. WATERSCHAPS- en VEENPOLDERARCHIEVEN. In enkele waterschapshuizen en bij de secretarissen van de honderden zeeverende, boezem- en andere waterschappen, veenpolders en polders berust eveneens archief. Toezicht door archiefinspectie. Een aantal archieven in depot bij provinciaal- en bij rijksarchief. Weinig inventarissen. Gedrukt: *Vijf delen Binnendijks* (1903), *Westergo's IJsselmeerdijken* (1956).

II. In de *privaatrechtelijke* sector. Archieven van kerken, gods-, wees- en armenhuizen, van afzonderlijke instellingen en collecties familiepapieren. Bewaard in Rijksarchief, Provinciale Bibliotheek, Fr. Genootschap en de instellingen zelf. Gedrukt is o.a. *Inventaris van het St. Anthony gasthuis, 1425-1813* (1921) 2 dln.

III. Aangezien een archief als geheel vrijwel nooit ongeschonden door de tijd komt, volgt uit de definitie 'archief', dat kennis van bepaalde archiefstukken, in één archief ontbrekend, uit een ander soms kan worden aangevuld. Naast de bewaard gebleven archieven van de verschillende organen en instellingen, zijn die van hogere en lagere instanties, waarmede zij in contact staan, dus van belang. Voor de M.E. moet er daarbij rekening mee worden gehouden, dat de grenzen van Frl. ruimer moeten worden genomen. Voor de perioden waaruit weinig archief in Frl. bewaard is gebleven, lette men op de volgende (schematisch weergegeven) verbindingen, waar de archieven ter plaatse stukken kunnen opleveren:

a. middeleeuws Frl. (wereldlijk): Graafschap Holland-

<—> Bisdom Utrecht (wereldlijk) <—> Groningen <—> O. Frl. Aurich.

b. middeleeuws Frl. (kerkelijk, seculier): Utrecht (bisdom en aarts-diaconaten) <—> Munster (bisdom en proosdijen) <—> Rome (Vaticaan Archief). Middeleeuws Frl. (kerkelijk, regulier): generale kapittels en moederstichtingen van onderscheiden kloosterorden, o. a. Prémontré, Cîteaux, enz.

c. Saksische tijd, 1498-1515: Frl. <—> Saksen <—> Dresden.

d. Gelderse tijd: Frl. <—> Gelderland, Arnhem.

e. Bourgondische tijd, 1515-1580: Frl. <—> 's Gravenhage <—> Brussel <—> Mechelen <—> Simancas.

f. Republiek, 1581-1795: Frl. <—> 's-Gravenhage.

g. Franse tijd, 1795-1813: Frl. <—> 's-Gravenhage <—> Parijs.

z Rijksarchivarissen. B., M. P. v.

Zie: A. L. Heerma van Voss, Het Rijksarchief in Frl., in: Friesland album (1940); 'Overzicht' (1953) voor Holland, Utrecht en Groningen en voor O.Frl.; G. Möhlmann en J. König, Geschichte und Bestande des Niedersächsischen Staatsarchivs in Aurich (1955).

Archief der gem. Lwd. (ten raadhuize aldaar), bevat retroacta der stedelijke administraties 1426-1941 voor zover reeds overgedragen, alsmede enkele verenigings- en familiearchieven. Archivarissen: 1803-05 Gerard Jacob Voorda, 1838-80 W. Eekhoff, 1882 I. Telting, 1884 F. Fontein Tuinhout, 1887 J. C. Singels, 1895 J. van Sloterdijck, 1900 Rinske Visscher, 1933 A. van der Minne, 1947 H. M. Mensonides, 1953 Jhr. M. J. van Lennep. Inventarissen 1888 rechterlijke archieven (Fontein Tuinhout in Alg. Ned. Familieblad), 1893 Keus uit losse stukken (J. C. Singels pp grondslag van Eekhoff), verschillende inventarissen in handschrift van onderdelen.

Zie: Jaarl. verslag onder bijlagen v. h. gemeenteverslag (1951-heden).

ARCHIPELDORP. De door S. J. van der Molen* voorgestelde naam voor een dorpsstyp, waarbij de huizen op één of meer, door vaarten en sloten omgeven, eilandjes (pollen) gebouwd zijn, bijv. Terzool, Grouw, Molkwerum. Uiteraard komen de (overigens in zuivere vorm niet talrijke) *A.en* vooral in het waterland voor. z Dorpstypen.

ARCHITECTUUR, z Bouwkunst.

AREM(N)BERG, Jean de Ligne, graaf van, landvoogd (1525?—Heiligerlee 23.5.1568). Als landvoogd (1549-68) betrekkelijk gematigd, maar uitvoerder van strenge bevelen, had wrijvingen met het Hof*, verzette zich tegen het Verbond der Edelen, kon de beeldenstorm* niet keren. Onder zijn bewind groeide de hervorming. Begin 1567 herstelde hij de oude orde, maar sneuvelde te Heiligerlee. IJverde voor de bouw van de Kanselarij.

Zie: N.B.W. VI, 51-53; V.A. (1849), 84-112.

AREND. *Zee-A.*, grote soort *A.*, in de vorige

eeuw niet zeldzaam; thans zeldzame doortrekker. *Vis-A.* Zeer schaarse doortrekker; leeft uitsluitend van vis.

AREN(T)SMA (Aernsma). Edel geslacht te Lwd., uitgestorven in de 17de eeuw. Albert, raad in het Hof 1534, had twee zoons: I. Gijsbertus, burgemeester van Lwd. 1556, raad in het Hof 1578. Kleinzoon: Gijsbertus († 1631), grietman van Dantumadeel 1628. 2. Christoffel, raad in het Hof 1578.

Zie: Stb. I, 25; n. 20; Sminia, Naamlijst, 122; Andreae, Nalezing, 43; v. d. Aa, Bijv. 5; Navorscher XL (1890), 127, 486.

ARISTOCRATEN. 18de-eeuwse regenten, die een stadhouder als dienaar van de Staten wensten, zagen na 1748 in Willem IV een volksvriend. De macht van de stadhouder en vooral van de hertog van Brunswijk moest beknot worden. Eerst gingen zij samen met de democraten* (bijv. In de strijd tegen de Premiers*), maar in 1785 kwam er scheiding over de Leeuwarder adresbeweging, waarbij het recht gevraagd werd een eigen magistraat te kiezen, en ook over exercitiegenootschappen* en burgersociëteiten*. C. L. v. Beyma* werd hun tegenstander en Joh. Casparus Bergsma* hun leider.

ARJEN LOUSZ. Steen- en beeldhouwer te Harlingen (ca. 1700-50). Werk: preekstoel en banken (1728) Herv. kerk Winaldum.

ARJEN ROELOFS, landbouwer, amateursterrenkundige, instrumentmaker (Hijum 31.3.1754-7.5. 1828). Maakte vele instrumenten, die hij niet verkocht; gaf anderen raad. Van zijn verhandelingen over astronomie, zeevaartkunde en bedijking is niets gedrukt. Sterrenkundige berekeningen in Fr. Museum.

Zie: W. van Peyma, Levensbsrigten (1829); M. Rooseboom, Bijdrage ... (Leiden 1950), 120-121; J. v. d. Bilt. De grote spiegelkijkers van Roelofs en Rienks (Leiden 1951).

ARKUMERHEM, ook Dedgumerhem. Oude, thans vervallen polder, ten Z. van Tjerkwerd, ingericht om bij doorbraak van de Zuiderzeedijken het water te keren. De *A.* werd aan de *O.* kant begrensd door de Krabbedijk langs de Sensmeer en aan de *Z.* en *W.* kant door de Dedgumerdijk; in het *N.* door de Eemswouderhem. De afwatering van de hem vond plaats door Dedgumerzijk en Spakezijk.

ARMDIJKEN. Korte dijkvakken tussen begin- en eindpunt van een nieuwe zeedijk en de bestaande zeekering, als regel haaks op de oude dijk; in Frl. o.a. bij de Ternaarder- en Holwerderpolders.

ARME FRIESE HEIDE. De door T. v. Duinen*, S. C. Kylstra* en vooral van J. A. Visscher* bekende streek van Houtigehage, Surhuisterveen, Drogeham, Jubbega, waar om 1900 verschrikkelijke toestanden voorkwamen, z Arbeidersdorpen, Heidedorpen.

Zie: J. P. Wiersma, De Fr. heide yn kultuer (1926).

ARMENBUS. In kerken en vergaderzalen stonden vroeger *A.en.* Zo in de raadkamer van Gedeputeerde Staten met opschrift: 'Ayez souvenance des Povres'. Nu in Fr. Museum.

ARMENGELD. Belasting op de vervening uit het begin der 19de eeuw. Zo vormde men fondsen waaruit de armoe der na de vervening werkloze veenarbeiders gelenigd werd. Buiten de veenpolders tot 1849; in zeven veenpolders tot 1924. *A.-*fondsen bestaan in sommige gem. en veenpolders nog.

ARMENGOEDEREN, z Armvoogden.

ARMENZORG. Reeds voor de Armenwet (1854) bestonden burgerlijke instellingen voor *A.* in Frl., naast de kerkelijke, maar in de jaren 80 schoot de hulp te kort (z Landbouwcrisis). Toch was Frl. een der prov, met de meeste burgerlijke arbesturen. In Lwd. waren er tot voor kort nog drie: de Gem. Instelling voor Maatschappelijk Hulpbetoon (M.H.), het Stadsziekenhuis en het Nieuwe Stadsweeshuis. Het Stadsziekenhuis werd met ingang van 1.1.1954 ^{als} instelling van weldadigheid opgeheven, het Nieuwe Stads-Weeshuis is 1954 gesloten. De nood van 'arme' zieken en wezen was verdwenen.

Vele Fr. arbesturen exploiteerden een armhuis*. Na W.O. II zijn verschillende door bejaardentehuizen (-centra) vervangen (; Bejaardenzorg). De arbesturen hadden een armmeester; de tegenwoordige gem. diensten voor sociale arbeid beschikken over een deskundig apparaat. De directeur van de dienst is doorgaans secretaris van M.H. Deze diensten bemoeien zich behalve met de burgerlijke *A.* ook met velerlei(*) andere zorg. In de 19de eeuw werd behalve geld ook hulp in natura geboden. Ondersteuning met *f* 0,75 per week, plus één of meer broden, kwam voor. Erwtten, bonen, spek en turf werden geregeld verstrekt. In de Grote Kerk te Lwd. was voor de uitreiking van broden een aparte kamer, die het burgerlijk arbestuur ook wel gebruikte. Later had dit zelf zo'n Armenkamer. De broodverstrekking schijnt ca. 1900 beëindigd; in 1936 verstrekte de Stadsarmenkamer nog erwten en spek uit een legaat van Juke Gravius.

ARM FRIESLAND. Slagzin opgekomen ten tijde van de agrarische crisis van 1880 e.v. De armoede was vooral in het Z.O. groot, het drankkwaad schrikbarend. In 1879 werd aan onderwijs per hoofd der Fr. bevolking *f* 2,19, aan vlees *f* 5,45 en aan jenever *f* 7,50 uitgegeven.

ARMHUIS. Naast de oude en vaak rijke gasthuizen* ontstonden reeds in de 16de eeuw in Fr. *de A.en* voor wie zich niet als provenier konden inkopen: passanten, zwervers, behoeftige, zieke en invalide armen, alsmede onverzorgde minderjarigen (verlatenen en soldatenkinderen, vondelingen enz.) In Lwd. met zijn vele gasthuizen komt pas 1830 het Stads Arm- en Bestedelingshuis,

te Bolsward daarentegen al 1522 (Hendrik Nannesstichting); Franeker (1785), Harlingen (1767), Sneek (1675), Makkum (ca. 1770). Meestal nam het stadsbestuur het initiatief tot de stichting der *A.en.*, soms de diaconieën, of er kwam na verloop van tijd een fusie tot stand tussen beide instanties.

Zo kreeg bijv Bolsward in 1618 ook nog een gereformeerd *A.* en in 1769 een doopsgez. *A.*, Harlingen in 1764 een herv. diaconaal *A.*, terwijl beide stadjes reeds een zgn. stads-*A.* hadden; ook Makkum bezat naast zijn algemeen *A.* een diaconaal *A.* In de 19de eeuw stichtten vele plattelandsgem. *A.en* ter huisvesting van arme, gebrekkige en ziekelijke armen, z Armenzorg.

Zie: Monografieën over deze tehuizen, verzorgingscentra en stichtingen in Frl. bestaan nog niet, hoewel sommige (Bolswarder H.N.-stichting) archivalisch materiaal bezitten. Gedrukte gegevens vindt men haast uitsluitend in plaatsbeschrijvingen en in verhandelingen over arbestuur, armenzorg en armengoederen; vgl. P. C. J. A. Boeles, Armengoederen en arbesturen in Frl. van de 14de eeuw tot heden (1902); L. J. van Apeldoorn, De kerkelijke goederen in Frl. n

ARMINIANISME. Het *A.* is in het calvinistische Frl. van de Republiek nooit sterk geweest. Daniel* Johannis hangt het *A.* aan en ook de Dokkumer predikanten Petrus* Hermanni en Hajo* Lamberti, door wier afzetting (1620) zich in Dokkum een remonstrantse gem. vormde, die als Ver. Chr. Gem. tot op vandaag bestaat. Wrsch. moet ook aan de invloed van D. R. Camphuysen* worden gedacht, z Remonstranten.

Zie: Diest Lorgion, 67-77, 314-333; Cuperus, Kerkel. leven II, 157-161; Arch. Kerkel. Gesch. VIII (1837), 433-437.

ARMVOOGDEN. In de M.E. bestreden kerk, kloosters en geestelijke stichtingen de armoede. In de 16de eeuw zijn er in de steden sporen van burgerlijke zorg voor huiszittende armen, op het platteland niet voor 1580. Maar dan vallen de kloosters weg. Men beschouwde het kerkegoed als bestemd 'ad pias causas' (voor vrome doeleinden), te gebruiken voor het dorp, dus niet alleen voor geref. armen. Vaak was een kerkvoogd armvoogd ('buitenvoogd'). Tot in de 19de eeuw zorgt zo elke plaats voor de eigen armen. De geref. (later herv.) armen kregen meest ook hulp van de eigen diaconie, dus uit het levende geld der kerk. z Geestelijke Broederschappen.

Zie: P. C. J. A. Boeles, Armengoederen en arbesturen in Frl. (1902).

ARNAUD, Georgius Johannes Michael d', jurist (Franeker 16.9.1711-1.6.1740). Lector en hoogl. in de rechten te Franeker (1735-40), geliefde leerling van Tiberius Hemsterhuis*.

Zie: Boeles I, 2de dl., 453-456.

ARNOLDINUS, Sixtus Petrus, deurwaarder bij het Hof van Frl., deed in 1661 een reis van Lwd. naar het Londen van Karel II en gaf hierover een

'Memoriael' uit.

Zie: V.A. (1860), 106-131.

ARNOLDUS, Nicolaus, theoloog (Lesna, in Polen, 17.12.1618-Franeker 15.10.1680). Predikant te Beetgum, uitgever van de werken van J. Maccovius, theologisch hoogl. te Franeker (1651-80). Bestreed cartesianen*, socinianen*, Bidell, Comenius enz.

Zie: B.W.P.G. I, 252-259.

ARNTZENIUS, Johannes, historicus (Wezel 15.8. 1702—Franeker 17.12.1759). Doceerde, ondanks veel ziekte, welsprekendheid en geschiedenis te Franeker (1742-58).

Zie: Boeles I, 2de dl., 470-474.

ARONSKELK (Fr.: *aronstsjelk*). Zowel de gevlekte als de Italiaanse A. komt voor in de stinsflora*.

ARRESLEDE (Fr.: *bel(le)slide*). Ook in Frl. produkt van volkskunst. Reeds voorbeelden uit de 17de eeuw. Fraaie exemplaren op Stania-State. Al is de A. geen vervoermiddel meer, vele boeren bezitten er nog een, en het zgn. hard-arren uit de Zaanstreek is de laatste jaren in Frl. als 'belslydjeijen', liefst op het ijs zeer geliefd. → Volkskunde.

Zie: Leeuw. Cour. (9.3.1956).

ARRESTANTENHOK (Fr.: *hounegat*). In de dorpen onder de toren, in de steden onder het raadhuis. Dronkaards en ondeugende jongens, oorspronkelijk ook de vele loslopende honden, werden er opgesloten. A. nog onder de toren te Anjum, Beetgum, Bergum, Minnertsga en Wirdum, z Hondenslager.

ARSEN. Aanzienlijk Gelders geslacht. De broers Dirck en Josias (1567-1639) vestigden zich in Frl. Josias kocht de state Groot-Beijum te Arum; zijn zoon Upcke (1595-1668), secretaris van Engwirden, noemde zich v. A. v. Beijum. In de 18de eeuw stierf het geslacht uit.

Zie: Stb. I, 306; II, 206.

ARTEFACTEN, z Mesolithicum.

ARTIKEL 31, z Gereformeerde Kerkformatie, Vrijmaking.

ARTOPEUS, **Rudolphus** (Syds Buwes), predikant (EmdenP-Dokkum 1642). Oorspronkelijk kapelaan in O.-Frl., later één der vooraanstaande predikanten in Frl., synodevoorzitter, aangezocht voor hoogl., ten slotte wegens simonie* afgezet.

Zie: N.B.W. I, 185-186.

ARUM (Fr.: idem, eerste deel der samenstelling niet duidelijk, misschien persoonsnaam *Ar(r)e*, um*-naam). Terpdorp aan de weg Bolsward—Harlingen (1241 inwoners). Herv., geref. en geref. art. 31 kerk. Openb. en chr. lagere school. Een van de 'vier bouwdorpen van Wonseradeel', in de zgn. Kleine Bouwhoek. Landbouw, veeteelt en enige tuinbouw. Station voor kunstmatige inseminatie. Terpvondsten o.a. een houten zwaardje met runen*

en vroeg Fr. aardewerk. In de herv. kerk (1664, herbouwd 1837) familiebank* van de Cammingha's en koperen doopbekken. In deze hoek veel kaatssport. Onder A. de buurschappen Baarderburen, Beijum, Eesterburen en Grauwe Kat.

Zie: Repert., 175; Algra, De Historie III, 219-232.

ARUMAEUS, Dominicus (Douwe van Arum), rechtshistoricus (Lwd. 1579-Jena 24.2.1637). Promoveerde te Jena (1600), juridisch hoogl. aldaar, bedankte voor Franeker en voor een raadsheersplaats te Lwd. Vruchtbaar en belangrijk schrijver; zijn staatsleer, waarin de soevereiniteit tussen volk (standen of Staten) en vorst werd gedeeld, was in de 17de eeuw in Duitsland algemeen verbreid.

Zie: N.B.W. III, 40.

ARUMER GROENEDIJK. Een vroegere binnendijk, deel van de Marnedijk, sluit bewesten Achlum op de Slachte* aan. In de A.G. de Kimswerderzijlen de Abe Heringazijl.

Zie: Binnendijken en Slieperdijken I, 302.

ARUMER ZWARTE HOOP. Groep vrijheidsstrijders uit de streek tussen Franeker, Bolsward en Harlingen, die ca. 1515 met Grote* Pier en Grote* Wierd de Saksische Zwarte* Hoop en de Bourgondiërs bestreed.

ÅS (lees: oos, meervoud åsar). Een rug uit zand met grind, gevormd door smeltwaterstromen onder landijs (z Pleistoceen); in het Nederlands ook wel: smeltwaterrug, oos (naar het Zweeds) of esk (naar het Iers). Volgens Van Cappelle* zijn de Halen* in de Dokkumer Wouden åsar.

ASBECK. Riddermatig geslacht uit Munsterland. Georg Maurits van A. tot Berge en Münsterhausen (1701-67), wiens schoonmoeder een Camstra was, woonde eerst in Frl., later in Groningen. Zoon Tjalling Minne Watze (1736-94) huwde Susanna Barbara van Cammingha (1727-1801). Zoon: Gerrit Ferdinand. Zoon: Tjalling Minne Watze. Diens zoons, onder wie Epke Roos (1821-1910), laatste lid der Fr. ridderschap, verlieten Frl. Het geslacht bloeit nog in Nederland en over zee.

Zie: Stb. I, 26; II, 21; Ned. Adelsboek (1940), 66; (1954), 26; N.B.W.I, 186; Sminia, Naamlijst (1816-51), 30-31.

—, **Tjalling Minne Watze** baron van (Lwd. 16.1.1795-24.2.1855). Stond in dienst der Fransen en maakte de veldtocht naar Rusland (1812) mee. Ook de tiendaagse veldtocht. Grietman van Hemelumer Oldeferd, (1844-53), en lid van de Prov. Staten.

Zie: N.B.W. I, 186-187.

— **tot Berge en Münsterhausen, Gerrit Ferdinand** baron (1821) van (Wirdum 1704-Lwd. 1836). Ritmeester in het regiment Oranje-Frl. 1789-95, onder de Bataafse Republiek ambteloo, kwartierdrost van Lwd., Staatsraad 1807, maire van Ameland 1811-16. Als commandant der nationale garde betrokken bij de bevrijding van Frl.

in 1813. Onder de Fr. edelen benoemd, lid der Provinciale Staten 1814, van de Eerste Kamer 1815. Als katholiek huwde hij (1788) de hervormde Petronella Agatha van Plettenberg (1765-1843); zijn kleinkinderen werden hervormd. Zie: N.B.W. VIII, 33.

ASEGA (letterlijk: rechtszegger). De benaming leeft voort in de Fr. persoonsnaam Easge. Een functionaris in het Oudfr. rechtsbestel, te vergelijken met wat wij tegenwoordig verstaan onder een lid der zittende magistratuur. Werd voor een bepaalde termijn door het volk gekozen en vanwege de keizer beëdigd. Bij de aanvankelijke mondelinge overlevering van het objectieve recht droeg de A. door reciteren van de tekst voor de bekendheid daarvan zorg. In het concrete geval stelde hij, op vordering van de skelta*, een vonnis (doem) vast.

De A. had een bescheiden aandeel in de leiding der procedure en werd in een enkel geval ook betrokken bij de executie. Over het aantal A.'s per district lopen de meningen uiteen; er is gewezen op de sage van de 12 resp. 13 A.'s. De A. had in de graventijd tot ca. 1200 een rechterlijke functie bij wanwerk* aan zijlen. Hij kon toestemming verlenen tot het terugleggen van zeedijken (oude Schoutenrecht). Volgens het jonge Schoutenrecht was hij de rechter, die betrokken was bij wanwerk aan dijken, die niet tijdig werden hersteld (z. Atta). In de 13de eeuw verdwijnt de A. om als ehera* voort te leven in het latere grietenij*-gerecht.

Zie: Ph. Heek, Die altfriesische Gerichtsverfassung (1894), 47 e.v.; M. de Haan Hetteema, Oude Fr. Wetten II, Iste stuk, 35, 126-130; J. P. Winsemius, Hist. ontwikkeling, 42 e.v.

De 13 Asega's, sage die vertelt, hoe de Friezen van God hun recht krijgen. Schijnt christelijke bewerking van oorspronkelijk heidense sage. Overgeleverd o.a. in middeleeuwse rechtshandschriften.

Zie: W. Steller, Abriss der altfriesischen Grammatik (1928), 121-125; S. J. v. d. Molen, Frysk Sêgeboek in (1941), 262-264.

ASIELRECHT. In de M.E. kon de misdadiger in de kerk en op het kerkhof* betrekkelijke veiligheid vinden. Het kerkhof was 'bevrijd'. Er werd misbruik van gemaakt. Herhaaldelijk zijn de gewijde plaatsen door vechtpartijen e.d. ontwijd. Nog in de Saksische tijd werkt het A. na. z. Vrijhof.

Zie: P. Glazema, Gewijde plaatsen in Frl. (Meppel 1948), 261-270, 279-287, 292.

ASMAN, Jacob Pieters (Terhorne 8.8.1833-22.6.1902). Schoenmaker en barbier; volksschrijver uit de school van Waling Dijkstra: historisch-romantische verhalen en schetsen uit het schippersleven, o.a. *Reinder en Antsje* (1891) en *De Noarske fiskersjonge* (1891).

Zie: Wumkes, Bodders, 601-603; Piebenga (1957), 164; N.B.W. IV, 65-66.

ASPEREN, Piet Hein van, kunstschilder en reclameontwerper (Harlingen 8.2.1895-). Woont te Lwd. Opleiding: ambachtsschool,

kunstnijverheidsschool 'Quellinus', Amsterdam. Onderwerpen: haven- en stadsgezichten, paarden, stillevens, portretten. Dunne verfopdracht. Meer tonalist dan kolorist.

Zie: Maandbl. v. Beeld. K. VII (1930), 240-246.

ASPEREN-EENDENKOOIEN, Van, een drietal eendekooien*, twee in O. Dongeradeel bij Ezumazijl, één bij Oude Miede onder Tietjerk; door de vroegere eigenaar gelegateerd aan It Fryske Gea*.

ASPERGE (Fr.: *asperzje*). In de duinen van de Waddeneilanden, vooral Ameland en Schiermonnikoog voorkomende plant.

ASSEN, Johannes van, predikant (Beetgum 20.8.1741-Harlingen 15.11.1820). Was predikant te Langweer, Sint-Anna Parochie, Harlingen. Conservatief theoloog, die in de Franse tijd een rol speelde. Hij raakte in conflict met zijn 'vrijzinnige' collega A. Bruining*.

Zie: B.W.P.G. I, 265-266; S. D. v. Veen, Geref. kerk van Frl. 1795-1804 (Groningen 1888).

ASTEN, Wynold Beerns van, zilversmid (Lwd. 1612— na 1689). Meester in 1642. Werk in Fr. Museum.

Zie: Voet 40.

ASTER, de zulte (Fr.: *séaster*). Een één- of tweejarige A. met iets vlezige bladeren, is zeer algemeen in het kweldergebied. Veelvuldig wordt ook de vorm zonder straalbloemen aangetroffen. In het binnenland treft men de Z.A. dikwijls aan langs kanalen en opgespoten terreinen.

ASTROLABIUM. Oud instrument voor graadmeting aan de hemel, waarop uit de stand van de zon de tijd kon worden afgelezen. A.s in brons en koper zijn vaak juweeltjes van oude kunstnijverheid. Om wetenschappelijke en artistieke redenen lang in tel gebleven. Het Fr. Museum bezit een A. van Pibo* Gualtheri (1606).

ATHEÏSME. In de 19de eeuw is de (hervormde) volkskerk verstarde. De moraalprediking der moderne predikanten (H. Algra) en het niet verstaan van de sociale nood (M. Staverman) vervreemden vele arbeiders van de kerk. Ook andere factoren spelen een rol (J. P. Kruyt). De buitenkerkelijkheid* groeit, vooral in Het Bildt en de veenstreken. Deze arbeiders worden vatbaar voor het A., gepropageerd door de Dageraad*. Het A. is een niet geloven in het bestaan van een persoonlijke God. De Fr. arbeider ziet de erbarmelijke toestanden rondom zich en kan niet geloven dat een God ze zou dulden.

Vele leden van de Volkspartij* zijn militant atheïst (o.a. Vitus Bruinsma*). Socialist en atheïst worden één begrip. De latere S. D. A.P. staat althans in de eerste tijd, praktisch op historisch-materialistisch standpunt en werkt hierdoor het A. in de hand. Zij wantrouwt ieder christelijk beginsel. Na W.O. I kentering, niet meer een strijdbaar^!, maar volmaakte onverschilligheid tegenover het christendom. Het humanisme vangt een klein,

intellectueel deel hiervan op. De Dageraadgroep heeft nog invloed onder de niet-geschoolde arbeiders en enkele intellectuelen, z Socialisme.

Zie: O. Noordenbos, Het A. in Nederland in de 19de eeuw (Rotterdam 1931); M. Staverman O.F.M., Buitenkerkelijkheid in Frl. (Assen 1954).

ATHENEUM. Het A. van Franeker (1815-43), een tweederangs inrichting van hoger onderwijs, werd 2.8.1815 gesticht 'ten behoeve van die jonge lieden, welke door hunne omstandigheden verhinderd worden, den tijd, tot eene academische loopbaan noodzakelijk, geheel aan eene der hoge scholen door te brengen'. Het werd onderhouden door het rijk, dat ook de drie curatoren en de zeven professoren benoemde. 'Uit hoofde der oude verdiensten van de voormalige akademien' mochten in Franeker (en Harderwijk) ook twee professoren voor de geneeskunde worden aangesteld. Anders waren er maar vijf ordinarissen. Het Franeker A. heeft 22 hoogl. gehad, van wie vier al aan de Hogeschool gedoopt hadden. Zij waren belast met voorbereidend onderwijs in de gewone vier faculteiten. Academische graden werden niet verleend. Voor de hoogleraren was Franeker dikwijls een aanloop naar Groningen, Utrecht of Leiden, en soms gingen hun studenten mee. In 1815 waren er in totaal 16 studenten, in 1816 23, en slechts eenmaal (1830) 60. Door de beperkte mogelijkheden voor professoren en studenten en de even beperkte financiële steun, moest het rijk 25.2.1843 het A. sluiten bij het einde van de cursus. Zelfs de vurige apologieën van A. Telting mochten niet baten.

Zie: Letterbode (1842), II, 82; A. Telting, Vrijmoedige stemmen... (1842); B. v (1943), 7-16, 19-40.

ATLANT, Wilde (Fr.: *wylde atlant*). Samengesteldbloemige met opvallende gele bloemen. Alleen aangetroffen in het veengebied (Tjeukemeer, Terhorne, Eernewoude) en op Schiermonnikoog.

ATLANTIS. Legendarisch eiland in de Atlantische oceaan; Plato (428-347 v.C.) zegt, dat het door een aardbeving verzonken is. A. is op vele plaatsen 'teruggevonden' (Spanje, Azoren, Kreta, Sahara enz.), terwijl anderen het bestaan ontkennen. Een dominee uit Sleeswijk-Holstein, Jürgen Spanuth, heeft A. geïdentificeerd met Helgoland*. De theorie heeft veel bestrijding gevonden, ook in Duitsland.

Zie: R. Hennig, Raadselachtige Landen (1932); Jürgen Spanuth, Das entratselte Atlantis (1954); B. XVI (1954), 42-49.

ATLAS. De eerste Fr. A. is de steden- en grietenij-A. van Chr. Schotanus* in diens *Beschryyinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt...* (1664). Deze met behulp van zijn zoon Bern. Schotanus* à Sterringa en de landmeters S. A. Haacma* en Sixtus Gravius* gemaakte kaarten bevatten nog vrij vele

onnauwkeurigheden. Het boek geeft ook een gewestelijke kaart en kaarten van de delen, echter niet van de eilanden. De stedenkaarten laten een plattegrond en een gezicht op de stad zien. Omdat er fouten waren begon B. Schotanus à Sterringa aan betere kaarten te werken. Hij had de hulp van de genoemden en van nog anderen. Een nieuwe A. kwam in 1698 klaar, ook weer zonder de eilanden en tevens zonder de steden. Deze verbeterde A. is hoogst zeldzaam geworden. Makkelijker is te krijgen de derde A., een heruitgave van de tweede, die Fr. Halma* in 1718 gaf. Hij had o.a. van J. Hilarides* hulp gekregen. Deze A. is weer zonder de steden en de eilanden. Het duurt dan tot 1859, voor er weer een nieuwe A., nu met kadastrale kaarten, komt, de zgn. Eekhoff-A., weer zonder plattegronden der steden, echter wel met de eilanden. Dit is de laatste grote A. die de Staten uitgaven; kleinere A.en volgden, van B. Behrens (1863) en van J. Kuyper (ca. 1866). z Kaarten.

Zie: De Weitsrop (1933), 46-48, 70-74, 142-144.

ATLETIEK. Vroeger door de Fr. Athletiek Bond geleid, staat sinds 1941 onder organisatie van het District Frl. van de Koninklijke Nederlandse Athletiek Unie. Er waren 1.3.1957 13 verenigingen met 553 leden aangesloten bij dit district. De Fr. A. heeft verschillende uitblinkers gehad. Van wereldklasse was Tollien Schuurman*, de voorloopster van Fanny Blankers-Koen.

ATSE WYTSSES, z Zijpp, A. W. van der. ATTA (letterlijk: beëdigde). Een officiële en vaste getuige bij de Oudfr. gerechtelijke procedure. De atten werden gekozen door de gem. waarover het gerecht territoriaal competent was. Zij werden naar hun aantal (12), ook *tolva* genoemd en gaven getuigenis bij meerderheid van stemmen. Bij speciale verbanden kwamen bijzondere atten voor: *dijk-A.en* en *zijl-A.en*. In de graventijd (tot ca. 1200) is de A. belast met de schouw* van dijken en zijlen. Volgens het jonge Schoutenrecht* legde hij de verklaring van wanwerk* aan een zijl af. Later had hij een taak bij de schouw van binnendijken in Wijmbritseradeel. Dan een der dijkgenoten. In de Saksische tijd wordt de A. tot dorpsrechter*, aanvankelijk door de ingezetenen gekozen, later door de grietman* benoemd. z Asega.

Zie: M. de Haan Hettema, Oude Fr. wetten II, Iste stuk, 126, 129 140, 302-303; Ph. Heek, Die altfriesische Gerichtsverfassung (Weimar 1894), 92 e.v. en 344 e.v.; J. P. Winsemius, Hist. ontwikkeling, 42 e.v.

ATTAMA, Goffa, pastoor (?-Abbege 1508). Stichter van het Sint Geertruidsleen te Abbege, z Lenen.

Zie: H. Bolt, Geschiedenis van het Sint Geertruidsleen te Abbege (1588-1933)(1933).

ATZEBUURSTERZIJL. De A. tussen Sneek en IJlst was een uitwateringssluus van de Scherwolderhem. De bezuiden de boerderij Bons

in de Rien gelegen sluis werd ca. 1615 gebouwd ter vervanging van een overtoom*; ze is in 1920 vervangen door een betonbrug.

AUBERTIN, A., z Obertin, A.

AUCHY, Ja(c)ques d', dopers martelaar. Geboortig uit Frans-Vlaanderen, was in de zode eeuw koopman te Harlingen. Verraden en verhoord in Lwd., verdedigde hij met kracht zijn geloof. Werd ter dood gebracht 14.3.1559 in de gevangenis te Lwd. Geloofsbelijdenis en dispuuten van A. in oudste doopsgez. martelaarsboek, *Het Offer des Heeren* (1562; herdr. in Bibl. Ref. Neerl.-II, Den Haag 1904).

AUCKAMA. Edel geslacht uit Lwd., waaruit de older-mannen Sybrandt Pieters († 1446) en diens zoon Pieter. Uitgestorven 1600. Sibbel, dochter van Sybrant, trouwde Sybeth Sybethsma; zoon Sybrant noemde zich A. Nageslacht stierf ook ca. 1600 uit.

Zie: Stb. I, 28; II, 23; v. d. Aa I, 132.

—, **Pieter Sibbrands**, bijgen, de Pinckert, jurist (ca. 1440-1487). Ten tijde van het Bieroproer olderman in het vetkoperse Lwd., wilde aan de schieringse eisen toegeven, maar viel als een der eersten. Het St. Jobs-leen zou i.v.m. zijn dood gesticht zijn.

Zie: v. d. Aa I, 432-433.

AUGSBUUR (Fr.: *Ausbûr*, uit persoonsnaam *Au*, *Auwe* en *b-Ar*, huis) of Lutjewoude (Fr.: *Lytsewâld*). Ligt aan Strobosser Trekvaart. Herv. kerk (1782) met nieuwe toren. Clant-state of Ausburch afgebroken 1757.

Zie: Reg. Leeuw. Cour., 43.

AUGUSTINUSGA (Fr.: *Stynsgea*; ga*-naam). Dorp in Achtkarspelen met de buurtjes Rohel (scheepsbouw) en Blauwverlaat (haventerrein aan Kolonelsdiep). Vroeger het hoofddorp van de grietenij, bezit bakstenen kerk en toren met spits (14de eeuw), gerestaureerd 1957. Zuivelfabriek, bouw gem. rusthuis aangevangen 1956.

Zie: Repert., 175; Leeuw. Cour. (20.6.1950; 15.9.1951); Algra, De Historie II, 109-119.

AUGUSTINUSVERERING in Frl. Van slechts twee kerken is bekend, dat zij aan Augustinus gewijd waren (Tjerkgaast, Augustinusga). Vijftien kloosters in Frl. werden echter door augustijnen bevolkt. Eerst Staveren en Dokkum, later, onder invloed van Rolduc, o.a. Ludingakerk, Thabor, Bergum, Haskerdijken.

Zie: Leeuw. Cour. (13.11.1954).

AUGUSTIJNEN-EREMIETEN. Kloosterorde, ontstaan uit groepen kluzenaars (eremitaë), die de regel van Augustinus volgden (1256). Zij bedreven zielzorg in de steden en werkten ca. 1475 een poos in Sloten. Na 1567 bedelorde. Belast met zielzorg te Witmarsum 1901, stichtten zij het klooster 'Vinea Domini' (1903).

Augustinessen van de zgn. Derde Regel in de M.E. in klooster Nazareth te Idsega.

AUGUSTIJNER KOORHEREN of reguliere kanunniken. Kloosterorde van afzonderlijke congregaties of kloostergroepen, sinds 1130 gebonden aan de regel van Augustinus. Van de abdij Rolduc uit is 1157 Ludingakerk gesticht, daarna de proosdijen of priorijen Barraconvent, Achlum, Anjum en Haske. Met andere kloosters vormden zij een congregatie o.l.v. Rolduc. Wijdden zich aan eredienst en studie, leefden van grondbezit. Verval in 13de eeuw, waarna hervorming van Windesheim uit de kring van Geert Grote. Thabor ontstond (1406). Na algehele hervorming sloten de Fr. kloosters zich 1429 bij Windesheim aan. In de 16de eeuw weer klachten, 1570-80 verdwenen al de genoemde kloosters. Voor vrouwenkloosters z Regularissen.

Zie: Rolducs Jaarboek (1939).

AUKES, Albert, priester (Woudsend 1.11.1839-Lwd. 29.9.1910). Sterke artistieke aanleg, mede-oprichter van het St.-Bernulphusgilde voor oude en nieuwe kerkelijke kunst, bevorderde de gregoriaanse zang. Na 1889 deken en pastoor te Lwd., zeer bemind; kwam op voor het Fries.

Zie: Gedenkboek parochie Woudsend (1937).

AUKES, Hendrikus Wilhelmus Franciscus (Haarlem 4.6.1905-). Leider r.k. centrum 'Vinea Domini' te Witmarsum.

Wrk.: Gedenkboek 600-jarig bestaan parochie van St. Michaël te Woudsend (1937); Katholieke Fr. geslachten (1941); Titus Brandsma (1947); Het voorgeslacht van Kardinaal de Jong (1955); Kardinaal de Jong (1956).

Zie: Repert., 32.

AULA DEI, of Godshof, z Nijklooster.

AULETIUS, Alardus, medicus (Lwd. ca. 1545-Franeker 21.1.1606). Studeerde met L. Adama in Genève, geneesheer en rector te Dokkum, eerste medisch hoogl. te Franeker. Legde de Staten een plan voor tegen de welig tierende kwakzalverij. → Hogeschool.

Zie: Boeles I, 2de dl., 56-59; Ned. Tijdschr. voor Geneesk., (1925), II, 23.

AUREA LIBERTAS, z Vrijheid. **AURICH**, z Oost-Friesland.

AUTENTICA-COLLECTIES. Onderling verwante romano-canonistische Fr. rechtsboeken 1300-1500. Door Friezen bijeengebracht uit canoniek, Romeins en inheems recht en uit moraaltheologische geschriften ter modernisering van het Oudfr. recht. Tot de A. behoren: de Rechten ende Wilkoeren, het Autentica Riocht en de Autentica-collecties der Excerpta legum en der Jurisprudentia Frisica.

Zie: P. Gerbenzon, Excerpta legum (1956), 135-227.

AUTENTICA RIOCHT, Thet. Rechtsboek, ca. 1400 samengesteld door geleerd Fr. geestelijke. De §§ 3-55 bevatten uittreksel uit de Rechten ende

Wilkoeren; §§ 2 en 56-111 zijn ontleend aan canoniek en Romeins recht en aan moraal-theologische bronnen.

Zie: Thet Authentica Riocht..., uitgegeven door J. Brouwer (1941); P. Gerbenzon, Excerpta legum (1956), 135-227.

AUTOBUSDIENSTEN. Kwamen op in de jaren 20; een ondernemend dorpeling begon hier en daar met een (vaak tweedehands) busje de verbinding met de stad te leggen. In zeer korte tijd waren het er vele, kwamen er al bedrijven, die de eenmansonderneminkjes opslokten. Regeling werd nodig: 1937 Reglement Autovervoer Personen; instelling Commissie vergunningen Personenvervoer; 1939 autovervoer personen. - De Commissie heeft in Frl. drastisch opgeruimd. De meer dan 80 ondernemingen van 1937 waren in 1943 gecombineerd tot vijf middelgrote bedrijven, elk met een afgerond gebied, nl.: n.v. N.T.M. Heerenveen; n.v. L.A.B.O. Lwd.; n.v. Z.W.H. (Zuidwesthoek) Balk; n.v. N.O.F., Dokkum; fa. L.A.B., Lwd. De Groningse fa. E.S.A. verzorgt in de Z. O.hoek nog enkele trajecten.

Doordat elke onderneming zowel zeer rendabele als onrendabele trajecten rijdt, zijn juist op *de* laatste meer ritten mogelijk: 1927, 86 ondernemingen met 83 ritten op werkdagen; 1938, 47 met 175; 1957, 4 met 258. In 1956 reden de vijf Fr. bedrijven bijna 14 miljoen kilometers met meer dan 12,5 miljoen passagiers. De totale lengte van het Fr. net (E.S.A. inbegrepen) is ruim 1600 km, wat gezien de bevolkingsdichtheid, zeer veel is. Vele diensten in Frl. worden van zeer vroeg in de morgen tot 's avonds laat normaal gereden. Op de eilanden zijn A. aansluitend op de boten, in Grouw een bus aansluitend op de treinen van station naar dorp.

Autobusondernemingen. Naast de vijf ondernemingen die dagelijks geregelde autobusdiensten uitvoeren, zijn er in Frl. nog 29 andere bedrijven die autobussen verhuren. In deze sector wordt zgn. 'groepsvervoer' (vervoer van speciale groepen, zoals bijv. kerkgangers, arbeiders, enz.) alsmede 'toerwagenver • voer' (door de ondernemer zelf georganiseerde ritten en vervoer van gezelschappen) verricht. Deze ondernemingen hebben samen 110 autobussen in bedrijf.

Te zamen met de vijf streekvervoerondernemingen werden in 1956 meer dan twee miljoen km in deze sector gereden, terwijl ruim 12 000 'toerwagenritten' (gezelschappen e.d.) in binnen- en buitenland werden uitgevoerd, z Vrachtautodiensten.

AUTORISATIE. Benoeming van curatoren (voogden) door het nedergerecht*, soms door het Hof*, geregistreerd in A.-boeken, oudtijds ook wel in de weesboeken*.

AVAUX, Jean-Antoine de Mesmes, graaf d' (1640-1709). Was Frans gezant voor Lodewijk XIV in de Republiek en heeft in verbinding gestaan met de Amsterdamse regenten die zich

tegen de anti-Franse politiek van Willem in keerden en ook met de Fr. stadhouder Hendrik* Casimir II, die zijn grote neef wantrouwde en geregeld tegenwerkte.

AVERKAMP (Haverkamp), Evert (Everhardus), 17de-eeuws musicus, geboren te Groningen, in 1674 burger van Lwd., organist in de Galileeërkerk, 1694 in de Grote Kerk, daarna organist te Amsterdam. Zoon Siwart Haverkamp was hoogl. te Leiden.

Zie: B.W.P.G. III, 582-585.

A. v. H., z Sminia, Jhr. H. B. van.

AVONDMAAL. In de geref. kerk van de Republiek kwam de vraag, wie al of niet mocht aanzitten ca. 1680 (z Labadisten) naar voren, ook ca. 1740: alleen de wedergeborenen en bekeerden? (Mart. Swarte, Joachim Mobach). Bij de censura* morum kwam dit ter sprake. Hoe vaak A. gevierd werd, stond niet vast. Men moest in eigen gem. aanzitten, z Baers, P.

Zie: Cuperus, Kerkel. leven II, 48-53.

AVONDMAALSZILVER. Zilveren bekers of broodschalen, gebruikt bij de viering van het Avondmaal. Na 1580 vaak vaatwerk uit de roomse tijd. Later gaven dorpsnotabelen wel A. als herinneringsgeschenk. Van belang als specimina van Fr. zilversmidkunst*, voor genealogie* en heraldiek* en om de handelsbetrekkingen tussen stad en dorp. Belangrijk A. in Fr. Museum, z Kerkzilver.

Zie: Cat. Tent. Fr. zilver (Lwd. 1927).

AVONDPRATEN (Fr.: *jounprate*). Avondvisite door bureu, vrienden of kennissen in de lange winteravonden. Men zong oude volksliederen; sagen en spookverhalen deden opgeld. A. ook wel avondbezoek van vrijer aan zijn meisje.

AYKEMA, Tjalling, Groninger uit de 16de eeuw. Schreef 'Cronyke van de Ommelanden', vooral over de jaren 1533-36.

Zie: N.B.W. VI, 56; H. Bruch, Kroniek der Fr. kronieken (1952), 21.

AYLVA. Uitgebreid, invloedrijk edel geslacht uit Witmarsum, vooral in Wonseradeel, W.Dongeradeel en Baarderadeel. Ca. 1680 waren zes Fr. grietenijen in handen van *de A.'s*. Stamvader Douwe A. († 1370).

Zie: Stb. I, 6; II, 7, 200; Sminia, Naamlijst, passim; Andreae, Nalezing, passim; N.B.W. I, 203; VII, 51-66; V.A. (1896), 152; Ned. Adelsboek (1940), 86; Ned. Leeuw XL (1922), 273, 343; XLI (1923), 125, 204, 240, 293-294, 356; Repert., 224.

—, **Alef van**, 1578 grietman van Ferwerderadeel, bleef koningsgezind, vluchtte 1580, stierf 1582 te Groenlo. Bekend door verbroken trouwbelofte van Anna van Dekema, waarover bisschop Cunerus* Petri moest oordelen (1570). Vgl. Y. Poortinga: *Elbrich*.

Zie: Vr.F. IX (1862), 177-205; V.A. (1864), 85-111.

—, **Ernst van**, grietman (? ca. 1555-Holwerd

28.11. 1627). Grietman van W. Dongeradeel (1578), van O.Dongeradeel (1586), gedeputeerde (1598, 1607), lid van de Nationale Synode 1618-19. Actief bij verbetering van zeedijken, evenals zoon Douwe (Holwerd 1579-8.8.1638). Beiden gehaat om de heffing der gemene middelen (1626, 1635).

Zie: N.B.W. VII, 51-52, 55.

—, **Hans Willem** rijksbaron van, bijgen, 'de Ontzaglijke', veldheer (Holwerd ca. 1635-bij Leuven 1691). Na Tsj. H. de Vries* luitenant-admiraal van het Fr. eskader bij de tocht naar Chatham, 1672 luitenant-generaal infanterie bij de verdediging van Frl. tegen de Munstersen, voerde guerrilla in de buurt van Heerenveen, in staat van verdediging gebracht door aarden schansen (Lindelinie), 1673 onder opperbevel van Johan* Maurits van Nassau geplaatst. De strijd verplaatste zich naar Overijsel. Gewond bij Senef (1674), streed nog bij Walcourt (1689) en Fleurus (1690). 1658 gehuwd met verre verwante Frouckv. A.

Zie: N.B.W. I, 202; Vr.F. v (1850), 361-389; W. E. van Dam van Isselt, De verdediging van Frl. in 1672-73 (Den Haag 1931).

—, **Hans Willem van**, bijgen, 'de gouden A.' (Lwd. mrt. 1722-Den Haag 9.6.1751). Zeer rijk. Militair, 1747 grietman van Baarderadeel. Gedeputeerde in Raad van State, dijkgraaf der Vijf Deelen, meesterknaap in het jachtgerecht.

Zie: N.B.W. VII, 57-58.

—, **Hessel Douwe Ernst van**, grietman (Holwerd 6.11. 1700-27.3.1774). Jarenlang grietman van W. Dongeradeel, belangrijk Fr. politicus, tolerant, bevriend met H. Venema* en andere Fr. hoogl. Bevorderde contact tussen gereformeerden en doopsgezinden.

Zie: N.B.W. VII, 59, 60.

—, **Hobbe van**, veldheer (Hichtum 1696-Maastricht 1772). Opperstalmeester van Willem IV, drost van Buren en kolonel der infanterie; commandant 1740 en gouverneur 1748 van Maastricht. Verdedigde de stad roemrijk, maar vergeefs tegen Maurits van Saksen, kreeg eervolle aftocht met twee mortieren en vier kanonnen, die de Staten-Generaal hem schonken. Hij vermaakte ze aan de prov. Frl., die ze voor de hoofdwacht te Lwd. plaatste. Na het vertrek der Fransen (1749) nam A. Maastricht weer over, en schonk 1751 aan die stad portretten van de stadhouderlijke familie. → Leeuwarden.

Zie: N.B.W. I, 203; Vr. F. XLII (1955), 88 e.v.

—, **Sicco Douwe van**, grietman (Holwerd mei 1734— apr. 1807). Patriottisch grietman van W. Dongeradeel, na zijn vader H. D. E. v. A.. Vluchtte 1787 naar Frankrijk, werd 1795 weer ingehaald, kwam in de regering, Als federalist spoedig aan kant. A. had na zijn terugkeer moeilijkheden met Th. Joha*, die 1787-95 goederen van de familie

had beheerd.

Zie: N.B.W. VII, 61-62; Leeuw. Cour. (25.2.1950).

—, **Sjoerd (Siward) van**, ook Siward van A. van Witmarsum. Woonde te Schraard, werd 1500 aanvoerder der Friezen bij het beleg van Franeker (z Saksische Tijd). Kon strafgericht ontvluchten, verdrong, na terugkeer bij een overstroming, 28.9.1509.

Zie: N.B.W. VII, 62.

AYSMA. Edel geslacht, waarin verschillende vooraanstaande Friezen. Het leeft misschien voort in de familie Lauta v. A.

Zie: Stb. I. 243; II, 164; v. d. Aa I, 140-141; N.B.W. VI, 56; Ned. Adelsboek (1943-48), 264; Sminia, Naamlijst, 48; Audreae, Nalezing, 23.

—, **Hessel van**, jurist en staatsman († ca. 1590). Syndicus van Groningen 1559-68, lid van het Verbond der Edelen, vluchtte 1568 naar Emden. 1577 terug, lid der Staten-Generaal, president van het Hof 1578, gezant naar Frankrijk 1584 en Engeland 1585. Door Leicester lid van de Raad van State. Hoofd der Leicesterse partij in Frl. (1587). Zo in botsing met de Statenpartij onder Karel Roorda* en Willem* Lodewijk. A. werd gevangen gezet in zijn huis en afgezet als president van Frl.

Zie: Vr. F. VIII (1859), 444-447; XVII (1890), 24,56, 67; L. H. Wagenaar, Willem Lodewijk (1909), 93-115; N.B.W. III, 46.

AYTTA, Edel geslacht uit Roordahuizum, uitgestorven 1798. Gerbrant (ca. 1440) had o.a. twee zoons: Bernardus Bucho en Folckert (1484-1545). Zoons o.a. 1. Wigle A. 2. Rinthje (1509-70), grietman van O.Dongeradeel en Schiermonnikoog 1552, koningsgezind. 3. Seerp († 1560), grietman van Wymbritseradeel 1553. Zoons o.a. Bucho, godgeleerde († 's-Hertogenbosch 1599), proost van St. Bavo te Gent, afgevaardigde der Staten-Generaal bij de Pacificatie van Gent 1576, te Keulen 1579; en Wybrand, jurist (ca. 1548-1603), hoogl. te Dole 1570, raad in het Hof 1576. 4. Gerbrand (1519-73), grietman van Wymbritseradeel 1561-70.

Zie: Stb. I, 15; II, II; v. d. Aa, I, 141-142, 144; N.B.W. III, 47; Smimia, Naamlijst, 79, 292-293; Andreae, Nalezing, 30, 93.

—, **Bernard Bucho van**, pastoor en jurist (Swichum 1405-Den Haag 3.12.1528). Studeerde te Leuven theologie en rechtswetenschap; pastoor te Swichum en van St. Vitus te Lwd. Contact met Erasmus. Figuur van betekenis in Saksische tijd en onder Karel V (1515). Onderhandelaar en gezant, bijv. met Groningen, Gelre en Frankrijk. 1520 in het Hof van Holland; adopteert Wigle v. A.*

Zie: Vr.F. IV (1846), 62-69; N.B.W. III, 47-48.

—, **Wigle van (Viglius ab)**, rechtsgeleerde en staatsman (Barrahuis 19.10.1507 — Brussel 8.5.1577). Neemt toenaam Suichemius van Bernard v. A. over. Studeert letteren en rechten te Leiden, Leuven, Dole en Avignon, bevriend met, beïnvloed door Erasmus. Promoveert te Valence 1529; 1531

juridisch hoogl. te Padua, 1532 voor korte tijd naar Frl. terug. Kerkelijk rechter in het bisdom Munster tijdens de Wederdopers*. 1535 in het Rijkskamergerecht te Spiers, 1537 hoogl. te Ingolstadt, 1541 lid, 1549-69 voorzitter Geheime Raad, 1543 lid Grote Raad te Mechelen, 1544 lid Hof van Frl. en keizerlijke raad, 1550 chartermeester van Holland, 1559 conservator der Bourgondische bibliotheek. 1549 werd hij zegelbewaarder en ridder, 1553 voorzitter Raad van State. Diende Karel V als onderhandelaar, had o.a. groot aandeel in totstandkoming der pragmatieke sanctie (1549). Na 1555 coadjutor van de abt van St. Bavo te Gent, maar toch nog in staatsdienst. 1562 proost van St. Bavo en kanselier van de Gulden-Vliesorde, 1543 protonotarius apostolicus.

Als lid der Consulta steunde hij Granvelle. De landvoogdes wendde zich van hem af, met de edelen raakte hij op slechte voet door zijn verdediging van de bevoegdheden van de Geheime Raad en die van Financiën. Trachtte vergeefs zijn neef Wybrand als opvolger in de Geheime Raad te krijgen. Wegens erasmiaanse verdraagzaamheid en relaties met humanisten verdacht van onrechtzinnigheid. Onder Alva tegen de zode penning, 1576 met de andere leden van de Raad van State gevangen genomen, weldra vrijgelaten. Begraven in de St. Bavo. Besteedde zijn geld o.a. aan dijkherstel, tot stichting van A.-godshuis te Swichum en Viglius-college te Leuven. Huwde 1543 Jacoba Damant, bleef kinderloos. Beviend met Joachim Hopper* (de wederzijdse brieven voor een deel bewaard). Wrk.: vooral over de Instituten, waarvan hij een Griekse tekst uitgaf. Brieven o.a. in *Analecta van Hoyneck van Papendrecht*.

Zie: N.B.W. II, 46-52; *Rechtsgel. Magazijn* (1924), 455 e.v.; B. H. D. Hermesdorf, *Wigle van A.* (Leiden, 1949); *Repert.*, 225.

AYTTA-BLOEMPJES. In Swichum naam voor de winterakoniet. Staat op Aytta-state. Viglius zou ze uit den vreemde hebben meegebracht, z. *Stinsflora*.

AYTTA-GODSHUIS. Viglius van Aytta stichtte 1572 te Swichum gasthuis voor zeven oude mensen. Het is ca. 1913 afgebroken.

Zie: *Leeuw. Cour.* (24.2.1874); *Bouwwereld* (nov. 1910).